

פרק ג

ניצני מחתרת

שלבים וגורמים

תקופת קיומה ופעילותה של מחתרת יהודי קובנא חופפת כמעט לגמרי את תקופת שלטון הנאצים בעיר. הניצנים הראשונים של פעולה מחתרתית יהודית נראו כבר בימים הראשונים, ולכל המאוחר כעבור השבועות הראשונים לכיבוש העיר על-ידי קלגסי היטלר, ופעולה זו לא נפסקה למעשה אפילו שעה אחת במשך כל זמן קיום הגיטו, ואף לאחר חיסולו וגירוש שרידיו לגרמניה — עד שחרורם של שרידים אלה על-ידי צבאות בעלות הברית ממזרח וממערב. לפי אומדן זהיר כללה המחתרת בתקופת השיא שלה כ־800 איש. למעלה ממחצית חבריה עסקו בפעולות הכנה להתנגדות פעילה, וכשליש מהם יצאו מן הגיטו חמושים, כדי להילחם בנאצים פנים אל פנים.

ברם, לא בבת אחת הגיעה מחתרת זו למלוא כוחה: היא עברה שלבי התפתחות שונים ונפתלה עם המאורעות האיומים של הימים ההם, וקשים ביותר היו חבלי לידתה.

כיבוש קובנא בידי חילות הנאצים מצא את הציבור היהודי בעיר מפורר ונבוך. מאחוריו היתה שנת מבחן רבת-הפוכות של שלטון הסובייטים¹¹⁷. באותה שנה פוזרו הארגונים היהודיים (כמובן, פרט לאלה שהיו קשורים למפלגה הקומוניסטית), נסגרה העיתונות הציונית, ומנהיגי המפלגות הציוניות הושלכו לכלא. ימים מספר לפני פרוץ המלחמה נערך ברחבי ליטא "טיהור" המוני ביסודות בלתי מהימנים בעיני המשטר הסובייטי, ומאות עסקנים יהודים הוגלו לסיביר. אך האיסור האדמיניסטרטיבי והרדיפות המשטריות לא שיתקו לחלוטין את פעילותם של הארגונים. העסקנים שיד המשטר לא השיגתם ירדו למחתרת וניסו לארגן פעולה ציונית. המבנה הארגוני של המפלגות ושל תנועות הנוער הותאם לתנאי המחתרת, גובשו דרכים להפצת ידיעות על הנעשה במחנה הציוני בעולם כולו, נעשו מאמצים למניעת מעצרים נוספים ואורגנה הגשת סעד לאסירים ולבני משפחותיהם.

תמוטתו של המשטר הסובייטי ובריחתו הבהולה של הצבא האדום עוררו בתחילה הרגשת רווחה כלשהי בלב רבים מפעילי המחתרת הציונית, שלא הבינו כי יצאו "מן הפח אל הפחת". "הרי עכשיו שוב נוכל לדבר עברית

117. גאר, עמ' 26—29; גרפונקל, עמ' 25—27.

פרק ג: ניצוני מחתרת

בגלוי" — דברים אלה וכיו"ב אפשר היה לשמוע באותם הימים מפי יהודים. אך השתוללות ה"פארטיזאנים" הליטאים בחוצות קובנא ומעשי ההתעללות, השוד והרצח שלהם מייד בימים הראשונים פקחו את עיני הציבור היהודי, והרווחה נהפכה ליגון. העסקנים היהודים העצורים, שעתה שוחררו יחד עם שאר האסירים הפוליטיים — שמחת השחרור שלהם לא ארכה. כך, למשל, קרה לעורך־הדין יעקב גולדברג (מי שהיה אחר־כך סגן יו"ר ה־אלטסטנראט בגיטו קובנא), שהיה חבוש בכלא הסובייטי ושחרר עם כניסת הגרמנים לעיר, וכבר למתרת שחרורו הושלך שוב לבין חומותיו של אותו בית־כלא עצמו, והפעם — יחד עם כל בני משפחתו¹¹⁸.

לא הגיעו אלינו ידיעות על נסיונות לארגן התנגדות בימים הראשונים לכניסת הגרמנים לעיר, כשיוזמת הפרעות ביהודים עדיין היתה בידי הליטאים, אך ידוע על מעשי התגוננות ספונטאניים של יחידים באותו זמן¹¹⁹.

שני מרכזי פרעות היו באותם ימים בקובנא: המצודה השביעית והרובע היהודי סלאבודקא. בשני המקומות אירעו מעשי גבורה של יחידים. הפועל בן־ציון פיין, תושב סלאבודקא, פילח בגרון את ראשו של הפורע הראשון שהתפרץ לדירתו. הצעיר סטראז', פנקסן של באנק קובנאי, התנפל על אחד הרוצחים וניקר לו את עינו. הנפח שלמה כץ והמסגר יצחק פרידמאן נלחמו בכלי עבודתם בפורעים, שהיו מזוינים ברובים ובתת־מקלעים. בדירות רבות, שנשחטו בהן משפחות שלמות, נתגלו לאחר מכן סימני מאבק נואש של הקרבנות. גוויות מרוסקות של גברים ונשים נמצאו על מפתני הדירות, בשערי החצרות ובפתחי המרתפים, ששם הגנו הנתקפים בגרזנים ובמוטות ברזל על מחבואי משפחותיהם. באחת הדירות הללו, בדירתו של עקיבא פוֹכְרֵט, נמצאה רשומה על הקיר, בדם, המלה "נקמה", שכתבה הלה באצבעו לפני שיצאה נשמתו. כמה דירות, שבלטו בהן סימני המאבק, נסגרו על־ידי הגרמנים ונאסרה הגישה אליהם. א' גולוב מספר, כי התגנב בחשאי יחד עם הציירת לוריא לדירתו של העסקן הציוני הקובנאי הידוע, יאטקונסקי, כדי להנציח את מראה הדירה אחרי הפוגרום. על הקירות נראו כתמי־דם גדולים, על המיטות היו פזורים חפצים קשים, כמה רהיטים היו מהופכים — "הכל העיד כי התחולל כאן מאבק מר ונואש"¹²⁰.

לעומת זאת יש עדויות על צעדים ראשונים לארגן התנגדות בנשק בימי ה־אקציות, אלא שבעניין זה יש בידינו שתי גירסאות.

118. יעקב גולדברג, פל"ה, מס' 7, עמ' 30.

119. ראה אגליניס, עמ' 17; פק"ג, עמ' 12—13; מ"ל גולדשמידט, מכתב 4,

עמ' 4; וראה גם: ל' קוניוכובסקי, "גוט געשאסן", דאס ווארט, מס' 44, מיום

5 בספטמבר 1947.

120. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 21—22.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

עד ראייה מספר 121, כי סמוך ל־אקציה של הגיטו הקטן, לפנייה או לאחריה (בסוף ספטמבר 1941, או בתחילת אוקטובר), נערכה בגיטו התייעצות בלתי רשמית של נציגי הציבור הציוני, בדירתו של המורה־לשעבר, בראמסון, ששימש אז בגיטו בכהונת קצין־משטרה בכיר. השתתפו בה מלבד המורה הנ"ל — שלמה גולדשטיין (מפעילי "החלוץ"), איקא גרינברג, שהיה אף הוא קצין במשטרת הגיטו (חבר "ארגון ברית ציון"), ירחמיאל ווסקוביניק (חבר "השומר הצעיר"), ברל כהן (מפלגת צ"ס), משה לוויין, שהיה קצין משטרת הגיטו, ולאחר מכן — מפקדה (רוויזיוניסט), אברהם מלמד ("ארגון ברית ציון"), פריץ פאדיסון, קצין משטרת הגיטו וד"ר חיים נחמן שפירא (ההיסטוריון הנודע של הספרות העברית החדשה).

המשתתפים היו תמימי דעים, כי ההסבר הרשמי הניתן ל־אקציות הוא מרמה שפלה, ושאינן כל ספק, שהיהודים שהוצאו מן הגיטו אינם בחיים עוד. גם אין מקום לאשליות בנוגע לעתידו של הגיטו כולו. ה־אקציות שכבר בוצעו אינן אלא חוליות ראשונות בשרשרת ההשמדה. לפני הנאספים עמדה השאלה הגורלית: מה צריכה להיות תגובתו של הציבור בגיטו על מעשיהם ועל תוכניתם של הנאצים? את הבריחה מן הגיטו ראו הנאספים כחסרת שחר. החזית כבר היתה רחוקה למדי מקובנא, האוכלוסיה הליטאית גילתה איבה גלויה לכלואי הגיטו, ורוב רובה שיתפה פעולה עם שלטונות הכיבוש בכל מה שנוגע להשמדת היהודים. וכאן נפלה לראשונה המלה "התנגדות". איקא גרינברג ופריץ פאדיסון הביאו לפני הנאספים תוכנית להתקוממות הגיטו במקרה של פעולת השמדה חדשה. הם הציעו להתחיל מיד בהקמת תאים להכשרת הנוער להתקוממות. המטה שיורכב מעסקני הציבור יעסוק ברכישת נשק וחומרי־נפץ, ויאמן את אנשי התאים להשתמש בהם. בשעה שיבואו הגרמנים לבצע זממם, יוצת הגיטו באש, הלוחמים המזוינים יסתערו על המרצחים, ואם יצליחו להתגבר עליהם יפרצו את גדר־התיל, ותושבי הגיטו הנותרים ינוסו לכל עבר. ואם לא יצליחו המורדים להתגבר על שומריהם, לפחות ימותו מות־כבוד, מעין "מלחמת מצדה".

גירסה שנייה ידועה לנו מפי עד אחר 122. בתקופת ה־אקציות (אין העד זוכר את התאריך המדויק) פנו אליו ידידו ד"ר סגל ואחד זאק, יהודי מצפון ליטא (יידישיסט), וגילו לו, כי בגיטו מתארגן "ועד להגנה עצמית" ("זעלבסטשוץ־קאמיטעט"), המתכוון לרכוש נשק ולהתנגד לגרמנים במקרה של אקציה חדשה. גולוב הסכים להצטרף ל"ועד". כעבור זמן־מה נודע לו, שגם בראמסון ואיקא גרינברג הם חברי הוועד, ואף חיים ילין מן ה"שמאליים" קשור עמו. זאק אמר, כי מצא דרך לרכוש אקדח, אך אין לו כסף. הוחלט לפנות בעניין זה

121. עדות א' מלמד, פרטי־כל כנס פארטיזאנים בגבעת עלייה, עמ' 5.

122. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 9.

אויב
המולדת

כתובת קיר בדירת משפחה יהודית שנרצחה ב"פרעות-סלובודקא", ביוני 1941.

יד ושם ירושלים
מארכיון המרכז לטוואק ולצנזורה
Yad-Vashem, Jerusalem
The Central Archives
for the Disaster and the Heroism

החברים בא.ב.צ. המוצלים. חלק מהארכיון מונח במחבוא אצל י.ש. (המחבוא חודש[?]) בחדר שהיתה בו הבאר); חלק שני יחד עם עזבונו של הד"ר שפירא נמצא בבור האשפה שליד המחסן העומד מול מקום היציאה של המרתף הזה מצד שמאל (בהביטכם לשם) בדוד פח המונח בתוכו. מלבד זה תמצאו את הארכיון במקום הידוע לכם! אני כותב את הדברים בשעות הבוקר, בתחילת היום שהוא, כנראה, תחילת הסוף שלנו. איזה? — הצוואה שלנו: נקמה לאויב-החיה; עבורכם, עבור כל שארית העם העברי — הצלה גמורה, גאולה בארץ האבות. — משה! מנחם! את שהלכת בדרך ההצלה ואתה שהלכת בדרך הנקמה הרימו את דגל א.ב.צ. דגל אחדות פליטת האומה!

בשם מפקדת א.ב.צ., חיים יגאלי (טיקטין) —

מכתבו האחרון של חיים טיקטין, ממנהיגי המחתרת הציונית בגיטו קובנא. וזה לשון המכתב: אל חברי א.ב.צ. המוצלים. חלק מהארכיון מונח במחבוא אצל י.ש. (המחבוא חודש[?]) בחדר שהיתה בו הבאר); חלק שני יחד עם עזבונו של הד"ר שפירא נמצא בבור האשפה שליד המחסן העומד מול מקום היציאה של המרתף הזה מצד שמאל (בהביטכם לשם) בדוד פח המונח בתוכו. מלבד זה תמצאו את הארכיון במקום הידוע לכם! אני כותב את הדברים בשעות הבוקר, בתחילת היום שהוא, כנראה, תחילת הסוף שלנו. איזה? — הצוואה שלנו: נקמה לאויב-החיה; עבורכם, עבור כל שארית העם העברי — הצלה גמורה, גאולה בארץ האבות. — משה! מנחם! את שהלכת בדרך ההצלה ואתה שהלכת בדרך הנקמה הרימו את דגל א.ב.צ. דגל אחדות פליטת האומה!

בשם מפקדת א.ב.צ., חיים יגאלי (טיקטין) —

קבוצת נוער של ארגון ברית ציון (אב"צ) בגיטו.

ועד "הארגון האנטי־פאשיסטי" בגיטו (מימין לשמאל) : דימא גלפרין, מרים (מרא) לאן, חיים ילין, משה שרמאן, פסח גורדון־שטיין.

פרק ג: ניצני מחתרת

לראש ה־אלטסטנראט, ד"ר אלקס. גולוב אמר לאלקס, כי "הדבר חשוב לנו מפני שאנו צריכים להתחיל בפעולת הגנה". "אין אתה צריך לשכנעני" — היתה תשובתו של ד"ר אלקס. הכסף נתקבל, וזאק רכש את האקדח והביאו לגיטו. האקדח נמסר לאיקא גרינברג. גם דובר על ארגון תאים לאימון בנשק. ויש סברה כי הוקמו באותו זמן על־ידי איקא גרינברג תאי־אימון, והם נתקיימו זמן־מה — כנראה עד ראשית 1942.

שתי הגירסאות קרובות זו לזו בהרבה. ההבדל ביניהן הוא בעיקר בקשר שבין הקבוצה הזו ל־אלטסטנראט. לעניין זה חשיבות רבה, אך אין בידינו להכריע לכאן או לכאן¹²³. מכל מקום לא הגיעו הדברים לכלל מעשה, ולא ידועים לנו מעשי התנגדות מימי ה־אקציות. על כל פנים אין מקום לדבר על מחתרת־ממש בקובנא היהודית בכל ימי הטביחות־בהמון, שנמשכו עד סוף אוקטובר. הציבור היהודי כולו היה שרוי בדיכאון, ואף אותן קבוצות־מחתרת שהספיקו לעמוד על רגליהן עדיין לא מצאו את דרכן, ולא היה סיפק בידן לגבש לעצמן דפוסים יציבים וברורים לפעולה. נסיונותיהן הראשונים להתארגנות הופרעו כפעם בפעם על־ידי הרציחות, שדילדלו את שורותיהן, הביאו כליה על טובי מארגניהן וניתקו את הקשרים שבין החברים. רק לאחר שחלפו כחודש־חודשיים וחיי הגיטו נכנסו למסלול תקין, החלו אותם החוגים, שמהם עתידה היתה להיבנות המחתרת היהודית, להתאושש מן הדיכאון ומסיוט האימים, והוחש תהליך הארגון והכיבוש.

כאמור, עברו על המחתרת של יהודי קובנא חליפות ותמורות, ומצד זה אפשר לחלק את תקופת קיומה לארבעה פרקים: (א) מראשיתה עד אביב 1943. האופייני לפרק־זמן זה הוא פיצול ארגוני וחיפושי דרך לפעילות תכליתית ויעילה; (ב) חודשי הקיץ והסתיו של 1943. אלה הם ימי איחוד המחתרת על בסיס תוכנית להקים כוח לוחם בגיטו, לציידו בנשק, להוציאו מבין חומות הגיטו ולהביאו למקומות ששם אפשר יהיה לנהל מלחמת־נקם בגרמנים. המאורע שנכנס בין פרק־זמן זה לקודמו הוא — תבוסת הגרמנים ליד סטאלין־גראד. המפנה שחל אז בכל מהלך המלחמה פתח גם אפשרויות חדשות לפני מחתרת קובנא; (ג) חודשי החורף של 1943/1944 — מנובמבר 1943 עד מארס־אפריל 1944. הללו היו ימי־השיא של מחתרת קובנא, שבהם מומשה תוכנית הפעולה הקרבית, וכשלוש־מאות לוחמים חמושים היטב הועברו מן הגיטו ליער; (ד) החודשים האחרונים של קיום הגיטו וימי הגירוש לגרמניה, וכן ימי הפעילות המחתרתית החלשה באופן יחסי במחנות־ההסגר שבגרמניה.

123. נקודת התורפה בגירסה השנייה היא, שבעל גירסה זו היה, מלבד השתייכותו למחתרת, גם מקורב ל־אלטסטנראט. לכן ראוי היה להשיג אישור גם ממקום אחר לפרטי הגירסה הזאת, ובייחוד לכך, שה־אלטסטנראט נתן כסף לרכישת האקדח הראשון בגיטו. אישור כזה לא קיבלנו משום מקום (השווה עדות סגל, עמ' 1).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

את דמותה של המחתרת בכל הזמנים קבעו גורמים שונים, חיצוניים ופנימיים. בין הגורמים החיצוניים היו: מדיניות השלטונות הגרמניים כלפי יהודי קובנא, שנקבעה בעיקרה על-ידי מדיניות ההשמדה ובחלקה על-ידי שיקולים משניים, וכבר עמדנו על כך בפרק א'; מידת נוקשותם או גמישותם של נציגי השלטונות המקומיים — מראשי הגסטאפו ופקידי השטאט-קומיסאר ועד השוטרים הגרמנים והליטאים ששמרו על הגיטו — במילוי פקודות ממוניהם; יחסה של האוכלוסיה הליטאית ליהודי הגיטו על כל גילוייו ותמורותיו, כגון: יוזמה ושיתוף-פעולה בהשמדה, נכונות לסחר-חליפין במצרכי מזון ובציוד מכל המינים, ובכלל זה כלי-נשק ותחמושת, נכונות להסתיר יהודים ולסייע בכל מיני דרכים לאנשי המחתרת; המצב המדיני הבינלאומי, ובעיקר המצב בחזיתות, שהשפיע השפעה ניכרת הן על האווירה מחוץ לגיטו, הן על הלכי הרוח בתוך הגיטו עצמו; מצבה של המחתרת הליטאית בקובנא ובליטא כולה; וכן ריחוקה של קובנא מריכוזי-פארטיזאנים גדולים, שהיו בדרום-מזרח ליטא ובמערבה של בילורוסיה. הגורמים הפנימיים הראויים לציון הם: מצבו של הציבור היהודי המאורגן בקובנא במשך שנת השלטון הסובייטי, ובפרט — פעילותם המחתרית של הארגונים היהודיים שהוצאו מחוץ לחוק; כושר הסתגלותם של הארגונים היהודיים לתנאי המחתרת החדשים והמשתנים; מצבם הכלכלי של אוכלוסי הגיטו ומצבו הפיסי והרוחני של הנוער המבוגר בגיטו, שעל שכמו נפל עיקר הנטל של פעולות המחתרת; ואחרון-אחרון — הרכב ה־אלטסטנראט, מדיניותו, מידת אחריותו הלאומית, ובפרט — יחסו למחתרת ולמפעליה השונים, שזקוקים היו לעזרתם של מוסדות הגיטו.

מראשיתה של המחתרת בגיטו קובנא ניצב ה־אלטסטנראט מול מחנות מחתרתיים שונים (ראה להלן). הוא ידע על התארגנותם, וכמעט ברור לנו, שהוא לא עשה שום מעשה למניעת הדבר. המחתרת נתקבלה על ידו כעובדה מוגמרת, והבעיה שעמדה לפניו היתה, כנראה, כיצד לכלכל את יחסיו עמה כך, שיוכל להשפיע על פעילותה, שלא יהיה בה כדי לפגוע באינטרסים של הגיטו, כפי שאנשי ה־אלטסטנראט הבינו אותם. מכל מקום, מנקודת ראותה של המחתרת, לא נתקלה זו בקשיים מכוונים מצד ה־אלטסטנראט, והדברים אמורים לגבי כל המחנות שבה¹²⁴. אך אין פירוש הדבר, כי היחסים בין ה־אלטסטנראט ובין המחנות השונים היו זהים בכל המובנים. ההבדלים ביחסים אלה יתבררו לנו להלן.

במחתרת היו שותפים ארגונים שונים, ארגוני מבוגרים וארגוני נוער גם יחד. מהם ותיקים, כגון הארגונים המפלגתיים ודומיהם, ומהם חדשים שהוקמו בימי הגיטו או סמוך לפניהם, כלומר בימי שלטון הסובייטים בליטא. כל הארגונים

124. גם פ"ק ג' אין בו אפילו רמז לקשיים מעין אלה, אף שאין הוא נמנע מלמתוח ביקורת על מדיניות ה־אלטסטנראט בכללה, ברוח הקומוניסטים בני-חוגו.

פרק ג: ניצוני מחתרת

האלה אפשר למינם בשלושה גושים: המחנה הציוני, הקומוניסטים וקבוצות מחתרת ללא צביון וכיוון פוליטיים. עם המחנה הציוני נמנו המפלגות: צ"ס (ציונים-סוציאליסטים), ציונים כלליים א', ציונים כלליים ב', מזרחי והפועל-המזרחי והרוויזיוניסטים; ותנועות הנוער: "השומר הצעיר", "החלוץ הצעיר" — דרור, גורדוניה, אב"צ ("ארגון ברית-ציון" — הוקם בזמן שלטון הסובייטים על-ידי גימנאזיסטים וסטודנטים יהודים בקובנא), בית"ר, "תפארת בחורים" ו"תפארת בחורים צעירים". הקומוניסטים היו תחילה מפולגים לכמה קבוצות קטנות, אך מייד התאחדו והקימו את "הארגון האנטי-פאשיסטי הלוחם". לארגון זה היו מסונפים תנועת הנוער "קאמיוג" וארגון הילדים "פיונר". קבוצות לא-פוליטיות נודעו לנו ארבע: "זארג" = זעלבסטשוץ-ארגאניזאציע (ארגון להגנה עצמית); "זעלבסטשוץ-קאמיטעט" (ועד להגנה עצמית) — שני אלה לא שמרו זמן רב על עצמאותם והצטרפו לשני המחנות הנ"ל, הראשון לקומוניסטים, והשני לציונים; "קבוצת קיידאן" — קבוצה פארטיזאנית לא גדולה, שפעלה במחנה-העבודה שבסביבות קיידאן, שהיה מעין סניף של גיטו קובנא; וקבוצה פארטיזאנית במחנה-עבודה שבקושידאר — אף הוא "סניף" של גיטו קובנא.

נעמוד עתה בפרוטרוט על דרכי התארגנותם של קבוצות המחתרת הנ"ל.

הארגונים הציוניים

כבר נאמר למעלה שהיתה מחתרת ציונית בקובנא עוד לפני בוא הגרמנים. עדויות על רציפות פעילותה של זו יש לנו לגבי מפלגת צ"ס. הרוח החיה של חוג פעילי מפלגה זו, שירדו למחתרת בימי הסובייטים, היה פסח משקוץ, שהיה לפני המלחמה ראש המינהלה של בטאון המפלגה "דאס ווארט". הוא שמר על הקשר עם החברים, ארגן עזרה לציונים נרדפי המשטר, וליכד את שורות המחתרת¹²⁵. עזרו לו בפעולה זו שני פעילים אחרים — אייזיק סרבניצקי והמהנדס מנחם סאדובסקי, לשעבר מוכיר הסניף הקובנאי. הללו עמדו גם במרכז חידוש הפעולה בתקופה הראשונה של הכיבוש הנאצי.

ראשית ההתארגנות היתה צנועה. קבוצת החברים הפעילים התכנסו לשיחות על כוונתה בדירתו של ברל כהן, לשעבר מעורכי "דאס ווארט". השתתפו בפגישות אלה עסקני המפלגה: פסח משקוץ, לייב גארפונקל, אייזיק סרבניצקי, הירש בריק, אהרון כהן, ד"ר קיסין, ישראל לייבנזון, מאיר גוטמאן, דוד טרָגָר ויעקב רבינוביץ'. תחילה לא באו השיחות הללו אלא לשם התמצאות במצב. מהי כוונתם האמיתית של הגרמנים כלפי הגיטו? — זו היתה השאלה שהעסיקה את כולם. המשתתפים היו צמאים לידיעות על הנעשה מחוץ לגיטו, בעיר, בחזיתות ובעולם הרחב. עו"ד גארפונקל, שהיה חבר האלטסטנראט מיום

125. מנחם גנוני (סאדובסקי). "בנתיבי מחתרת", י"ל ה'ג, מס' 20, עמ' 89.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

היווסדו ובעל ידיעות ממקורות שונים, וכן אייזיק סרבניצקי, שהיה יוצא מחוץ לגיטו בתוקף תפקידו כמנהל בית-המרקחת של הגיטו, היו מוסרים סקירות פוליטיות. היה גם עניין מעשי-תועלתי, שליכד את חוג הפעילים ואף הרחיבו במרוצת הזמן: כמה מחבריו נתמנו למשרות אחראיות במוסדות הגיטו. עוד יתברר להלן, באיזו מידה נבע דבר זה מקו מכוון ב"מדיניות המינויים" של ה-אלטסטנראט, ומה משמעותו לגבי היחסים בין הלה ובין המחתרת. על כל פנים, בעלי המשרות היה בידם לעזור לחבריהם עזרה ממשית בענייני דיור, ב"מקום עבודה", והחשוב ביותר — ב"הגנה" מסוימת בזמן הרציחות, כגון על-ידי חלוקת תעודות-עבודה, שפעמים הצילו את בעליהן¹²⁶.

גם במפלגות ציוניות אחרות התנהלה ההתארגנות מחדש בדרך דומה לזו של צ"ס, אולם בחידושן של המסגרות הארגוניות המסורתיות — יותר משעשתה כאן הזיקה האידיאולוגית עשה העניין המעשי-תועלתי. מצד אחד ביקשו החברים מן השורה לשמור על הקשר האישי עם אותם עסקנים שתפסו עמדות חשובות בגיטו, ומצד שני שאפו העסקנים לרכז מסביבם את חבריהם למפלגה ולדעה פוליטית, כדי לחזק את מעמדם בתוך ה-אלטסטנראט, או בשאר מוסדות הגיטו. נימוקים אלה היו גורם לא-מבוטל בהתהוותו של הגוף המתאם של המחתרת הציונית, שנקרא לאחר-מכן בשם מצו"ק, ושהיה מעין פדראציה של ארבע מן המפלגות הציוניות החזקות ביותר בגיטו: הציונים הכלליים א' ו-ב', צ"ס והרוויזיוניסטים¹²⁷.

מצו"ק

הנתונים על תקופת פעולתו הראשונה של גוף פדרטיבי זה אינם ברורים ומאושרים כל צורכם. לפי גירסה אחת הוקם רק באפריל 1942, לפי גירסה שנייה הוקם לפני-כן, אלא שבאפריל הורחב עד שהקיף את רוב מניינו ורוב בניינו של המחנה הציוני¹²⁸. מכל מקום אפשר להניח, שבאביב 1942 כבר עמדה על רגליה הפדראציה הציונית, שכינתה את עצמה "מרכז ציוני-ויליאמ-פולזה, קובנא", ובקיצור מצו"ק¹²⁹. להנהגת מצו"ק נכנסו: ד"ר ח"נ שפירא מטעם הציונים הכלליים א', אברהם גולוב — הציונים הכלליים ב', צבי לווין — הרוויזיוניסטים ואיזיק סרבניצקי — צ"ס. בישיבות מצו"ק השתתפו לפעמים גם ד"ר אלקס ועו"ד גארפונקל מן ה-אלטסטנראט. לפי המסתבר מן העדויות שבידינו, אין לראות אותם כחברי הנהלת מצו"ק. אולם עצם שיתוף

126. גרפונקל, עמ' 65—66.

127. עדות ש' שפיר (פרנקל), עמ' 4.

128. גאר, עמ' 397.

129. לפי עדותו של ד"ר אליהו סגל הוא יזם שם זה, ולפיו ראשי-התיבות הם "מרכז ציונים ותיקים בקובנא". לדעתו היה השם מצו"ק נוח מטעמי הסוואה, מפני שהוא בעל צליל של שם משפחה ליטאי 'מאצוקאס'. ואמנם בהזמנות לפגישות-סתור היה כתוב ברגיל: "אתה מוזמן בזה לפגישה עם האדון מאצוקאס".

פרק ג: ניצוני מחתרת

ראשי ה־אלטסטנראט בישיבות מצו"ק מעיד על הקשר ההדוק בין שני גופים אלה. גם מסתבר, שמצו"ק השתדל להשפיע על פעולות ה־אלטסטנראט ומוסדותיו, ונאבק זמן מה על מעמד של "ערכאה ציבורית" שמעל להללו¹³⁰. ה־אלטסטנראט אף נדרש להודיע למצו"ק על כל עניין חשוב, ולא לקבל החלטה חשובה כלשהי קודם שיידון העניין במצו"ק. הדבר לא יצא לפועל. ראשית, מפני שה־אלטסטנראט פעל תחת לחץ מתמיד של פקודות, ובמקרים רבים היה עליו להחליט בדחיפות ונמנעה ממנו כל אפשרות להתייעץ עם גוף ציבורי כלשהו. שנית, לא כל אנשי ה־אלטסטנראט היו ציונים. הלא־ציונים, ובעיקר עו"ד גולדברג, התנגדו שה־אלטסטנראט יהיה כפוף למצו"ק¹³¹. מכל מקום היה תיאום בין שני הגופים: מצו"ק לא קיבל שום החלטה חיונית בלי להיוועץ תחילה בראשי ה־אלטסטנראט, וגם להיפך — ראשי ה־אלטסטנראט נהגו במידת האפשר לשמוע את עצתם של אנשי מצו"ק, שעה שעמדו לפני הכרעות חשובות.

על דרך התהוותו של מצו"ק מספר אברהם גולוב, מי שהיה תחילה אחד מסגני מזכיר ה־אלטסטנראט, ואחר־כך נתמנה הוא עצמו למזכיר, ובו בזמן היה גם נציג הציונים הכלליים ב' במצו"ק¹³²:

...ב־4 באוגוסט 1941 נתקיימה בבית הספר היהודי העממי ברחוב דאוקשׁוֹס 24 אסיפת עסקנים, שלאחר־מכן זכתה לשם "האסיפה האחרונה של עסקני קובנא היהודית". באסיפה השתתפו 28 עסקנים, ובסדר־היום היה עניין אחד: בחירת ראש ה־אלטסטנראט, או כפי שהגרמנים העדיפו לכנותו: "Oberjude". הדיון היה דראמטי מאוד, ובסיומו נבחר ד"ר אַלְקָס למשרה הגורלית. באותו יום התייחדו בכיתה אחרת של אותו בית־ספר שלושה אנשים: שלמה גולדשטיין, ברל כהן ואני. העלינו את הרעיון, שעם כינונו של ה־אלטסטנראט הגיעה השעה להקמת ריכוז של הציונים במחתרת. לנוכח מצב החירום היינו כולנו בדעה אחת, שהמחיצות בין המפלגות אין להן עוד משמעות כבימים עברו, ועתה הוטל עלינו תפקיד אחד: לשמור על הגרעין החלוצי־ציוני, לשמור על ה־אקטיב הציוני. כל אחד מאתנו ייצג מפלגה לעצמה: שלמה גולדשטיין ייצג את "החלוץ", ברל כהן — את צ"ס, ואני — את הציונים הכלליים (לפני המלחמה הייתי חבר המרכז של הציונים הכלליים וסגן המזריך הארצי של הנוער הציוני בליטא). גמרנו, שדבר הקמתו של ה"ריכוז" יוחזק בסוד, ואין לגלותו אפילו לפני ה־אקטיב. כל אחד מאתנו שומה עליו ראשית־כול לרכז מסביבו את החברים, ואם יוחלט בינינו על איזו פעולה מתואמת, נודיע לחברים

130. עדות ל' גארפונקל, עמ' 19.

131. שם.

132. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 1—5.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

על-ידי התאים והחוגים המפלגתיים השונים. כדי להקיף את המחנה הציוני כולו, החלטנו לצרף אלינו גם נציג של הרוויזיוניסטים, והזכרנו את שמו של צבי לווין, שהיה ידוע לנו כאחד ממנהיגי הרוויזיוניסטים בליטא, וזה עתה יצא מן הכלא הסובייטי. פנינו אליו והוא הצטרף מייד לגוף זה. הפעולה הראשונה שעשינו היתה איסוף ידיעות על המצב. כל אחד נתחייב לעשות כל מאמץ כדי להשיג ידיעות מכל מקור, שיאפשרו לנו לפענח את כוונות הגרמנים כלפינו.

אחרי שנכנסנו לגיטו צפו ועלו תפקידים חדשים. קודם-כול ערכנו רשימות של כל חברינו הציונים בגיטו, כדי שנוכל להודיע להם במ-הירות האפשרית על כל סכנה הממשמשת ובאה. שנית, החלטנו להזהיר את חברינו מפני כל אדם "בלתי רצוי", שעורר אי-אמון בהתנהגותו בגיטו או במקום העבודה. שלישית, השתדלנו להגיש סעד מוסרי וגם חומרי לאלמנותיהם, הוריהם וילדיהם של חברינו שנספו או שנעדרו. ורביעית, עשינו מאמצים, שחברים משלנו, או בני אדם שרחשנו להם אמון, יישבו במוסדות הגיטו, כגון מחלקת הדיור, הסעד, העבודה, המשטרה ובתי-המלאכה, ובכל מקום שאפשר. הכוונה בפעולה זו היתה, להרחיק יסודות אנטי-סוציאליים ובלתי-מהימנים ממקומות-מפתח בגי-טו, כדי לקיים את רוח האחריות הציבורית ולהקפיד על חלוקה צודקת של מה שיש ושל מה שאין... לא במקרה נתמנה משקוף למנהל אגף הדיור, ד"ר סגל מן הרוויזיוניסטים — לראש לשכת הסעד (עזרה סוצי-אלית), הירש בריק — לאחד ממנהלי בתי-המלאכה וד"ר יצחק רבי-נוביץ' (שהיה בלתי מפלגתי, אך רחשנו לו אמון מלא) — לאיש-הקשר בלשכת-העבודה הגרמנית. בראש משטרת הגיטו הועמד תחילה יהודי מתבולל, שלא היה ידוע כלל לציבור היהודי בקובנא. אך גם הוא הכיר למעשה במצו"ק והתחשב בהמלצותיו. הוא מינה — לפי המלצות מצו"ק — כמה מחברי המפלגות הציוניות למפקדים בכירים במשטרה. למעשה היו בקרב בעלי התפקידים האחראים בגיטו מעטים בלבד, שנתמנו למשרותיהם שלא בהצעתו או בהמלצתו של מצו"ק. רישומו של דבר זה ניכר היה, לא רק במחלקות השונות של האדמיניסטרציה, אלא גם ב-אלטסטנראט עצמו. ד"ר אלקס שעמד בראשו ראה את עצמו כחבר מצו"ק, ונתן את מלוא עזרתו ותמיכתו המוסרית לכל תוכנית פעולה שהובאה לפניו מטעם מצו"ק — הן במינויים לתפקידים בתוך מוסדות הגיטו והן בארגון המחתרת החלוצית.

אמנם דבריו של עד זה, ש"למעשה היו בקרב בעלי התפקידים האחראים בגיטו מעטים בלבד, שנתמנו למשרותיהם שלא בהצעתו או בהמלצתו של מצו"ק" — אפשר שיש בהם משום גוזמה, אולם שאר פרטי העדות נראים לנו סבירים במידה רבה, לאור הידיעות שיש לנו ממקורות אחרים על פעולתו

פרק ג: ניצוני מחתרת

ומעמדו של מצו"ק בגיטו בשלבים המאוחרים יותר של התפתחות המחתרת¹³³. פעולותיו של מצו"ק היו משני סוגים: (1) יוזמה ופיקוח על ארגוני המחתרת הציוניים בפעולות שנודעה להן חשיבות מיוחדת למחתרת כולה; (2) סיוע לארגונים בפעולותיהם העצמאיות. ומאחר שפעילותם של ארגוני המחתרת הקיפה את כל תחומי החיים של חבריהם, היו פעולות הסיוע של מצו"ק כוללות ומגוונות ביותר — החל בענייני שיכון, עבודה, תוספת מזון ופעולה תרבותית-חינוכית, וכלה בדרכי הצלה והגנה. בגלל השפעתו הרבה של מצו"ק במוסדות הגיטו, היה לאל ידו לתת סיוע יעיל ביותר. בייחוד הפיקו ארגוני המחתרת הציוניים תועלת מרובה, בעזרת מצו"ק, מסדנאות הגיטו. רוב מנהיגיהם היו רשומים כעובדי הסדנאות. דבר זה פטר אותם מעבודת-הכפייה מחוץ לגיטו, וגם יכלו לעתים קרובות — בהסכמת ההנהלה — להיעדר מן העבודה ולהקדיש את זמנם לפעולת המחתרת. מלבד זאת היו הסדנאות מקום מתאים ביותר לישיבות סודיות, בייחוד בזמן משמרות הלילה. ישיבות בבתים פרטיים עלולות היו למשוך את תשומת-לב הסביבה.

מאמצים רבים עשה מצו"ק בפרקי-זמן זה לפרוץ את טבעת הבידוד שכפו הגרמנים על הגיטו ולקשור קשרים "בלתי-חוקיים" עם העולם החיצוני. בעיקר השתדלו לבוא במגע עם גיטאות אחרים, עם גיטו שאוולי וגיטו וילנא. קשר ראשון עם גיטו שאוולי נעשה בדרך זו: בגיטו קובנא ישב אדם, שהיה פעם מנהל בית-חרושת לעורות בשאוולי. ביוזמת מצו"ק השיג האלטסטנראט רישיון מן השלטונות לשגרור לשאוולי, להביא עורות בשביל סדנאות הגיטו. וכך נתקבל דו"ח מפורט על גורל קהילת שאוולי ועל החיים בגיטו זה¹³⁴. כן הצליח מצו"ק לקשור קשרים עם גיטו וילנא. אחדים מאנשי מצו"ק החליפו מכתבים עם חבריהם-לתנועה, שהיו בוויילנא (בשנים 1940—1941 עברו עסקנים יהודים רבים מקובנא לוויילנא, ובפרוץ המלחמה נשארו תקועים שם). דבר זה היה הרה-סכנות. ופעם נודע לגסטאפו על חליפת המכתבים, ורק במאמצים גדולים הצליח האלטסטנראט למנוע אסון¹³⁵. אברהם גולוב התקשר בדרך זו עם ניסן רוניק, לשעבר חבר הנהגת הנוער הציוני בליטא, וקיבל ממנו ידיעות ראשונות על התארגנותה של המחתרת בגיטו וילנא ועל ייסודו של ה"פפ"א¹³⁶. אולם זהירות רבה נהג פפ"א בקשריו עם גיטאות

133. השוה בעניין זה עדותו של ל' גארפונקל, עמ' 18 ואילך. לפי עדויות י' מלמד, תקליט 1, וי' חרשיש, עמ' 2 — חלק ניכר מאנשי המשטרה בגיטו ומבעלי עמדות המפתח היו אנשי בית"ר.

134. ראה א' ירושלמי, פנקס ש ב ל י, הוצאת מוסד ביאליק וידרושם, ירושלים, תשי"ח, עמ' 221, 231.

135. על פרשה זו ראה א' זילברמאן, פל"ח, מס' 10, עמ' 42—47.

136. "פארייניקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע" (ארגון-פארטיזאנים מאוחד) של גיטו וילנא; נוסד ב-21 בינואר 1942 (ראה ספר הפרטיזנים היהודים,

חלק ראשון: בלהות ותהייה

אחרים. נתברר שעוד באביב 1942 שלח יוסף גלאזמאן, מראשי הפפ"א בוילנא ולשעבר מראשי הבית"ר בליטא, נערה אחת לקובנא, כדי לעמוד על הנעשה שם¹³⁷. השליחה התקשרה עם אחד הרוויזיוניסטים בגיטו קובנא, לוויץ שמו (צבי לוויץ?). לאחר שחזרה נסתבר לאנשי פפ"א מדבריה, כי אחדים מראשי הגיטו בקובנא משרתים את הגסטאפו במישרין, והיה חשש שהגסטאפו יגלה את פפ"א "דרך קובנא". מטעם זה נמנע פפ"א מקשרים עם גיטו קובנא, ומצו"ק לא קיבל במשך כמה חודשים שום ידיעות מפפ"א. רק בשלהי קיץ 1942 חל שינוי בעניין. הנהגת פפ"א מצאה דרך לשלוח לגיטו קובנא את הקשרת הנאמנה והמנוסה של המחתרת היהודית בפולין, הנוצרייה אירנה אדאמו־ביץ¹³⁸. ביקורה של אירנה — כך קראו לה בתנועה — בגיטו הביא מפנה במחתרת הציונית. והרי דברי עדותה על שליחות זו¹³⁹:

... שליחותי יצאה לפועל ביוני 1942, אך הוחלט עליה והתחילו לטפל בה זמן רב לפני כן — שבועות מספר אחרי פרוץ המלחמה בין רוסיה לגרמניה... הייתי נפגשת לעתים קרובות עם החברייא מן ההנהגה¹⁴⁰ ומן "החלוץ". הגיעו אלינו הידיעות על כיבוש הבזק של ליטא ופולין המזרחית בידי הגרמנים ועל הפרעות ביהודים באותם שטחים, והוחלט שראוי להקים קשר עם אנשי התנועה הנמצאים שם. הוטל עליי לצאת בשליחות זו והתחלתי לטכס עצה כיצד לעשות זאת.

הרעיון נמצא חיש מהר. אז הייתי עובדת סוציאלית בעיריית ווארשא. עוד בקיץ 1939 לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לפולין עשינו "מיבצע אוואקואציה" סודי למחצה של היתומות הפולניות שבפיקוחנו, שנמצאו במוסדות שונים בווארשא. הייתי בין מבצעי הפעולה ובעצמי יצאתי אז לסביבות וילנא (שהיו מוכרות לי, משום שזו ארץ מולדתי). מצאתי מקומות מתאימים וסידרתי שם את היתומות. חשבנו כי המקומות שליד הגבול המזרחי בטוחים יותר מן החלק המרכזי של הארץ, אך סברה זו נתבדתה. תוך ימים ספורים כבשו הגרמנים את מרבית שטחה של פולין, ואילו הרוסים הצו את הגבול המזרחי, ופלך וילנא כולו נתפס

כרך א', עמ' 16 ואילך). על חליפת המכתבים עם פעילי מחתרת וילנא ראה עדויות מאשה גאיל־ירון (תקלים 5), ניסן רוניק (עמ' 1) וא' תורי (גולוב) (עמ' 13 ואילך).
137. ראה עדות אבא קובנר, תקליט 1. לפי עדות ח' לזר, שם הנערה היה קראפיווניק.
138. אירנה אדאמוביץ' היתה לפני מלחמת העולם השנייה מדריכה בכירה בתנועת הצופים הפולנית. היא התקרבה ל"השומר הצעיר", למדה את שיטת החינוך והאידיאולוגיה של תנועה זו, וכל כך התפעלה מהישגיה ומשאיפותיה, עד שנעשתה לאחת מידידיה הנלהבים והנאמנים ביותר. שירותה הנאמן לתנועת "השומר הצעיר" בפרט ולמחתרת היהודית בגיטאות בכלל מעמיד אותה בשורה אחת עם גדולי חסידי אומות העולם.

139. עדות אירנה אדאמוביץ', עמ' 2—10.

140. הכוונה להנהגה הארצית של תנועת "השומר הצעיר" בווארשא.

פרק ג: ניצני מחתרת

אף הוא בידיהם. היתומות שלנו נמצאו מאז באיזור שהיה מחוץ לתחומי ה"גנראל-גוברנמאן", ועד הקיץ של 1941 אי אפשר היה להחזירן לווארשא. עתה, משנכבשו השטחים האלה ע"י הגרמנים, נסתמנה אפשרות לבצע את הדבר, ואמנם מייד התחיל המנהל לטפל בעניין. אני ששתי על שעת-כושר זו. אמרתי בלבי... אתנדב לנסוע לוויילנא לשם חיפושים אחרי יתומותינו, ומכיוון שליחותי זו תהיה רשמית ויהיו לי ניירות רשמיים משל הגרמנים, אוכל לעסוק בענייני התנועה מתוך ביטחון יחסי... במשך חודשים לא הרפיתי מן הממונים עליי, עד שיצא הדבר לפועל ביוני 1942, בדיוק שנה אחר פרוץ המלחמה. קיבלתי מאנשי התנועה סכום כסף וחבילה של מכתבים כתובים, כנראה, בעבר-רית ובלשון-סתר — לא אדע זאת בדיוק, כי לא פתחתים. תפרתים בתוך בגדי ויצאתי לדרך.

פחדתי ביותר מפני פגישה עם ליטאים. השלטון המקומי בפלך וילנא היה בידי הליטאים; ידעתי שהם שונאים מאוד את הפולנים וחששתי, שאם אפול לידיהם, יחפשו בכלי וימצאו את המכתבים, ואז יהיה רע ומר. לא דאגתי כל כך לבטחוני האישי ולחיי, אך הרי הייתי בשליחות רשמית של עיריית וארשא והניירות שלי נחתמו בידי מנהלי, ואילו גילו הגרמנים, שאני עוזרת ליהודים, ולא עוד אלא שאני עוסקת אתם בענייני פוליטיקה, תנועה והתנגדות, היו שופכים את חמתם על ראשו ועל כל הקשורים עמו. השליחות הרשמית הקלה עליי מאוד מבחינה טכנית ומצד הביטחון, אך הכבידה על מצפוני... למזלי עבר הכל בשלום.

בוויילנא פנית מיד לעניינים הקשורים בשליחות התנועה. שמונה פעמים נכנסתי לגיטו. נפגשתי שם עם אנשי התנועה ועם מנהיגי פפ"א ועמדתי על המצב לאשורו. לאחר ימים מספר יצאתי לדרכי לקובנא... הסימן היחיד שניתן לי בגיטו וילנא לפני צאתי היה, שבפלוגת העבודה היהודית "באנהוף" (המושג של "פלוגת העבודה" היה ידוע לי היטב מגיטאות אחרים) אמצא יהודי אחד וישורון שמו¹⁴¹, ועליי למסור לו דרישת-שלום מדודגיתו הנמצאת בגיטו וילנא. ואמנם מצאתי שם את היהודי הזה, אחרי שהסתננתי למקום העבודה האמור... מסרתי לו את הד"ש וביקשתי שימסור ל"אנשי ההנהגה" בגיטו, שנוצרייה שליחה מוויילנא רוצה להיפגש עם מישהו מהם ומבקשת לאפשר לה להיכנס לגיטו. תחילה אמר ישורון, שאי-אפשר כלל להכניס אותי לגיטו, ואם אני רוצה למסור משהו לאנשי הצמרת בגיטו, עליי למסור זאת לו והוא

141. ידוע ממקורות אחרים, כי ישורון היה ראש פלוגת עבודה זו ('קולונר-פירר'). ורוט הנזכר להלן, היה ראש פלוגת העבודה, שהועסקה בסמוך לאותו מקום, בבית המרחץ והתיטוי לחיילים.

חלק ראשון: כלהות ותהייה

יביא את הדברים אליהם... בלית ברירה התחלתי לספר לו על המצב בגיטאות בפולין. שלוש שעות נמשך סיפורי ובכוונה סיבכתי את העניינים, כדי להביא אותו לידי חשש, שבשום אופן לא יוכל לזכור את דבריי, ואולי זה יניע אותו להכניסני לגיטו. ואמנם כך היה: הוא מסר אותי לידי הקולונל־פירר רוט. הלה אמר לי לשים את הטלאי הצהוב על חזי וגבי והכניסני בין עובדותיו. שמנו פעמינו לגיטו. ליד השער מסר אותי הקולונל־פירר רוט לאחד השוטרים, וזה הובילני אל תחנת המשטרה (או הכלא)¹⁴², שהיתה בקומת־הקרקע של בית גדול... ביקשתי שיציגו אותי לפני מישהו מן ההנהגה. עד שהספיקו לעשות זאת ירדה החשיכה, ופתאום שמענו אות־אזעקה. נתברר, שהרוסים עורכים התקפה מן האוויר על קובנא. בגיטו הוטל עוצר חמור, וכבר אי־אפשר היה אפילו להעלות על הדעת ראיון עם מישהו מעסקני המחתרת. ישבתי כל הלילה נפחדת ורעבה בחדר ההמתנה של התחנה... למחרת הפנו אותי לאנשי מצו"ק—הוועד המתאם של המפלגות הציוניות—הירשקה לוויין, אייזיק סרבניצקי, שלמה גולדשטיין ועוד. ישבנו שלוש פעמים—שש שעות רצופות כל פעם. תחילה אני סיפרתי ואחר־כך הם סיפרו לי. כעבור יומיים עזבתי את הגיטו ואת קובנא... בפגישות עם אירנה השתתפו כל אנשי מצו"ק וכן חברי ה־אלטסטנראט—גארפונקל ואלקס. מפיה למדו על החיים הפנימיים של הגיטאות, על השיטות השונות של דיכוי, השפלה ופירוד, שהגרמנים נוקטים במקומות שונים. אירנה הרבתה לדבר על הארגונים החלוציים ועל חלקם החשוב בפעולות המחתרת בגיטאות רבים. סיפורה עשה עליהם רושם בל יימחה¹⁴³. זו היתה להם פעם ראשונה, ששמעו על קיום מחתרת ענפה בגיטאות פולין, ואף על קשר בלתי ישיר עם ארץ־ישראל ועם מוסדות יהודיים בעולם. כדברי אחד המשתתפים בפגישות: "היא גאלה אותנו מבדידותנו. עד כה היינו כסגורים בשק. מעתה ראינו את עצמנו כחלק של גוף גדול, שביום מן הימים יתעורר להצלה..."¹⁴⁴.

אירנה נפגשה גם עם נציג "החלוק", שלמה גולדשטיין, ועם גיטה וישקין, מחבריה הוותיקים של תנועת "השומר הצעיר" בגיטו. בפגישות אלה הביאה אירנה לפני החברים את דבר התנועות החלוציות בפולין ובווילנא, והטעימה, כי גם בקובנא צריך שתנועות אלה יעמדו בראש תנועת המרי הפעיל נגד הנאצים.

רבה היתה השפעת הביקור על המחתרת הציונית¹⁴⁵. במצו"ק עצמו וכן

142. בבית המעצר שעלייד שער הגיטו היתה לשכת משטרה קטנה לשוטרי המשמר.

143. עדות ל' גארפונקל, עמ' 21—22.

144. עדות א' תורי (גולוב), עמ' 16; השווה גם עדות א' סגל.

145. למעשה ביקרה אירנה בגיטו קובנא פעמיים. לאחר ביקורה הראשון נסעה לשאוולי וביקרה גם שם בגיטו, ובדרכה חזרה למולדתה נכנסה שוב לגיטו קובנא ומסרה

פרק ג: ניצוני מחתרת

בתנועות הציוניות נתגבשה הדעה, כי יש להעתיק את נקודת הכובד של פעולות המחתרת מתחום התרבות והתינוך לתחום ההתגוננות. אם היו עד כה במחתרת חוגים שהשלו את עצמם, כי שחיטות־המונים ביהודי ליטא אינן אלא עניין מקומי הכרוך במלחמה "בין הגרמנים לקומוניזם", בא סיפורה של אירנה על גורל יהודי פולין וטפח על פניהם. קשה היה שלא להבין עוד, שגורלם של שרידי יהודי קובנא נחרץ אף הוא, וכי הגיע הזמן להסיק מסקנות ברורות לגבי אופיה ודרכיה של המחתרת הציונית.

אחת הפעולות הראשונות שעשתה הנהגת מצו"ק בהשפעת ביקורה של אירנה היתה, כנראה, סידור האזנה לראדיו והפצה שיטתית של הידיעות שנתקבלו בדרך זו¹⁴⁶. הוחלט לרכוש מקלט ראדיו ולהתקינו במקום־סתר בגיטו. באו בדברים עם טכנאי, שהיה יוצא לעבודה מחוץ לגיטו, וזה קנה מקלט בעיר, פירק אותו והבריחו לגיטו חלקים־חלקים. המקלט הועמד במרתף שמתחת לבית־המרקחת, שמנהלו היה אייזיק סרבניצקי, איש מצו"ק. סרבניצקי עצמו היה מאזין לחדשות כל יום לפנות בוקר. היה רושם בידיש את עיקר הידיעות ומפיץ אותן בין אנשי מצו"ק. כל הפעולה נעשתה בסוד גמור, ורק יחידים מחוץ להנהגת מצו"ק ידעו עליה (למשל, עו"ד גולדברג והרב סנייג מן ה"אלטסטנראט" לא ידעו מאומה). ומכיוון שהיה חשש, שבני־אדם הגרים בשכנותו של בית המרקחת ישמעו את הקולות הבוקעים כל יום לפנות בוקר ממרתף הבית ויגלו את העניין, הוחלט לפנותם ולהעבירם לדירות אחרות בגיטו¹⁴⁷.

החודשים שלאחר ביקורה של אירנה היו ימי תסיסה במחתרת הציונית. מעדותו של א' גולוב מסחבר, שבאותה תקופה הכריע מצו"ק את הכף לצד רעיון המרי הפעיל, ואף נטה למעשים. גורם לא־מבוטל בהכרעה זו היה הלחץ "מלמטה" — מצד ארגוני המחתרת הציוניים, ובייחוד ארגוני הנוער. תמורה זו גררה אחריה שינויים פנימיים בארגונים השונים. אלא שכאן עלינו לסקור תחילה את הארגונים ההם ואת ההתפתחות שחלה בהם עד הזמן שאנו עוסקים בו עתה. ונתחיל בגדולה שבתנועות הנוער הציוניות שבגיטו, שהיתה גם ראשונה לגיבוש דפוסי מחתרת יציבים, ברב או במעט.

למצו"ק על מצב יהודי שאוולי. בעקבות אירנה הגיעה מווילנא בשליחות דומה גם הפולנייה יאדוויגה דודניץ (עדות מ' גאליירון, עמ' 25—26 (תקליט 5); גרפונקל, עמ' 117).

146. סמיכות הזמנים היא עדות בלתי ישירה לכך. אמנם בהאזנה לראדיו עסקו זמן רב קודם לכן (ראה פק"ג, עמ' 29, עדות ז' פרידמאן, עמ' 2, ועדות מלכה פוגאצקי־שמאלי, עמ' 6), אולם עד אותו זמן לא היתה שיטה בדבר.

147. עדות ל' גארפונקל, עמ' 21—22, ובספרו, עמ' 117.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

אב"צ

אב"צ ("ארגון ברית ציון") היה "יליד המחתרת". הוא נוסד בקובנא בקיץ 1940, שבועות מספר אחרי כניסתם של הסובייטים לליטא, כארגון-נוער ציוני כללי במחתרת. המייסדים היו תלמידי הכיתות השמיניות של הגימנסיה הריאלית בקובנא, מקצתם חניכי "הנוער הציוני". הצטרפו אליהם כעבור זמן מה יוצאי "המכבי הצעיר" וכן סטודנטים בלתי-מפלגתיים. זה היה ארגון-נוער מובהק, שמרבית חבריו היו בני 18—30. ראש פעיליו בתקופה הסובייטית היה תלמיד השמינית, שמעון גראז בן הי"ת. לפי עדות אדם שהכירו מקרוב¹⁴⁸, היה גראז בחור מוכשר מאוד. בהשקפותיו היה מעין מיזוג של איש "הנוער הציוני", סוציאליסט שמאלי ושומר מסורת. פעולותיו העיקריות של הארגון הנה בתקופה הסובייטית היו: הצלת אנשים שנאסרו על-ידי הסובייטים, קיום גקודת ההכשרה החלוצית, שקודם לכן היתה שייכת ל"הנוער הציוני" והוסיפה לעמוד בהסוואה גם אחרי כניסת הסובייטים; הכנת הומר הסברה והפצתו, וקיום חוגים ללימוד עברית ולציונות. הוא גם הוציא בסתר עיתון ("ניצוץ") אחת לחודש, משוכפל בשאפירוגראף בגודל של גליון-דפוס אחד (16 עמודי-פוליו). עורך העיתון היה גראז. בסך-הכול יצאו בזמן הסובייטים 6—7 גליונות בכמה מאות טפסים.

אחרי כניסת הגרמנים חידשו אנשי אב"צ עד מהרה את הקשר ביניהם¹⁴⁹, וכבר בשבועות הראשונים לשלטון הנאצים עשו מעשה רב: הם שמו ידם על הספריות שבעיר, ואת ספרייתו הגדולה של מורה הגימנסיה, קאנטורוביץ, שגורש לסיביר, העבירו לאיזור שהוקצה לגיטו. ספרייה זו היתה יסוד לספריית אב"צ המרכזית בגיטו, שהכילה למעלה מ-1000 ספרים עבריים. בספטמבר 1941 חודשה הופעתו של העיתון "ניצוץ" בעריכתו של אברהם טיקטין. מתכונתו לא נשתנתה משהיתה בתקופה הסובייטית, אלא שעתה לא שוכפל בשאפירוגראף, אלא נכתב בידיים בכמה עשרות העתקים בלבד. בסך-הכול יצאו לאור בגיטו כ-30 גליונות של עיתון זה¹⁵⁰.

חברה של אב"צ, שבאותו זמן היתה כבת ט"ו שנים, מספרת¹⁵¹:
... אב"צ נתארגן עוד בשנת 1940. הוכנסתי אז לתא קטן של פעילות

148. עדות ש' שפיר (פרנקל), עמ' 1.

149. שם, עמ' 2 ואילך.

150. על לבטיו של "ניצוץ" בכל תקופות קיומו וכן על עורכיו הראשונים — שמעון גראז, חיים טיקטין, שרגא ארונוביץ ויצחק כ"ץ — ראה מאמרו של ש—ל, "לרגל צאת הניצוץ בדפוס", ניצוץ, מינכן, מיום 11.7.1949. מלבד זה הוציא אב"צ בגיטו עלון "שלהבת" (גליונות אחדים), מוקדש כולו לבעיית ההתנגדות (גאר, עמ' 397; עדות מ' גולן (קורליאנצ'יק).

151. עדות ש' לייבנזון-בנימיני, עמ' 49.

פרק ג: ניצני מחתרת

ציונית. עם פרוץ המלחמה אבד לי הקשר עם הארגון, מפני שמרכזת תאנו נעדרה ושתיים מחברותיי-לתא גורשו לרוסיה. חברה-לתא אחת נכנסה לגיטו, אך לא התקשרתי אתה; לא חשבתי אז על הארגון. בסתיו 1941, בתקופת ה-אקציות, באה אליי חברה והתחילה לגשש ולהריח, ולאט לאט סיפרה לי, שהארגון קיים בגיטו, ושאני מועמדת להצטרף לגדוד הצעיר ביותר, גדוד "העתיד". היא אמרה שאנו צריכים להתעורר ולא לחיות באופן פאסיבי, לא להתנוון, ולמרות כל התנאים האיומים עלינו לשמור על הציונות שלנו, למשוך אלינו בני נוער ככל האפשר, שלא ייסחפו עם הזרם העכור של חיי הגיטו... סחר-מכר, קלקול המידות ודימוראליזאציה. היא אמרה, שנתאסף ונלמד היסטוריה ישראלית ותולדות הציונות. חברה זו הפגישה אותי עם המדריך שלה, מדריך הגדוד שמנה כ-15—20 איש. הוא שוחח אתי כמה פעמים, כנראה רצה לבדוק אם אפשר לסמוך עליי, בייחוד בענייני קונספיראציה. באותן הפגישות לא דובר עדיין על המחתרת שלנו בכללה, אלא רק על הגדוד שאני אשתייך אליו... נאמר לנו שחלילה לנו לספר למישהו מבני הגיטו על הארגון, מפני שקיומו באיסור, ויש להיזהר תכלית זהירות שהגרמנים לא יתפסו אותנו...

והנה דבריו של חבר אחר¹⁵²:

... נדמה לי שכבר בספטמבר 1941 נכנסתי בקשרים עם אב"צ על ידי חיים טיקטין, ששנה קודם-לכן לימדני עברית. טיקטין סיפר לי, כי הוקם ארגון-מחתרת, שתפקידו לארגן את הנוער ולמלא את החלל הריק שנתהווה בהיעדר בתי-ספר וחיי-תרבות, ולתכנן התנגדות מאורגנת יחד עם מוסדות הגיטו. הוטעם שזה יהיה ארגון-נוער ציוני. לכך הסכמתי וטיקטין הפגישני עם יצחק שפירא. הלה הסביר לי, שהארגון כבר עמד בימי הרוסים, אך מייסדיו גורשו לסיביר. הסכמתי להצעה להיכנס לאב"צ, כי זה כבר הייתי מוכן לעלות לארץ. כמו-כן מצאתי בו סיפוק מבחינה אידיאית ועיסוק בזמן הפנוי; היתה לי הרגשה — יותר נכון, אשליה — שעוסקים בעבודה חשובה...

באותה תקופה, ימי הטביחות וה-אקציות, עדיין לא נתגבשו כל צורכם מבנהו ודרכי פעולתו של הארגון הזה. בראשו עמדה "מפקדה" כמו בימי הסובייטים, ונמנו עמה אותם החברים, שהיו פעילים בחידוש הקשר בין אנשיו. יצחק שפירא שנוכר למעלה, בנו של ראש הדירקטוריון של הקה"ל בליטא ומפעילי הנוער הציוני א', ריכזו את פעולות המפקדה, והוא גם עמד בראשה במשך כל התקופה הנדונה בפרק זה¹⁵³, וגם מיוני 1943 ועד פברואר 1944

152. עדות חיים (פימא) רוזנברג, עמ' 1—2.

153. עדות ש' שפיר (פרנקל), עמ' 7 ואילך, ועדות מאשה גאיל-ירון, עמ' 16—17 (תקליט 5).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

(מאפריל 1943 ועד יוני אותה שנה מילא תפקיד זה אברהם מלמד). בסוף 1941 או בתחילת 1942 באו לכלל דעה, כי הגיעה השעה לשוות לארגון זה מבנה תקין יותר ולהגביל את סמכויותיה של המפקדה. הוחלט כי בראשו תעמוד מועצה עליונה, שתהיה בעלת סמכות לבחור במפקדה, להתוות קווים כלליים לפעולתה, לבקר את מעשיה ואף להביע לה אי-אמון, לכולה או לחלק מחבריה. המועצה היתה מתכנסת כל 6 שבועות לישיבת לילה שלם.

אב"צ היה מחולק בתקופה זו ל-5 (או 6) "גדודים" וכל גדוד היה מורכב מ-3—5 "פלוגות", שבכל אחת מהן היו 5—6 אנשים, ובכללם ראש הפלוגה. בתקופת השיא כלל כ-150 חברים, ועוד כמה עשרות אוהדים, שהשתתפו בכמה מפעולותיו, אך לא הובאו בסודו. מלבד זה היו קשורים בו כמה עשרות "טירונים" — נערים ונערות בגיל 13—14 — לשם עבודה חינוכית. כמה ממפקדי הגדודים היו גם חברי המפקדה, אך גם מפקד פלוגה יכול היה להיות חבר המפקדה. המפקדה היתה מקיימת ישיבותיה 3—4 פעמים בשבוע, ולעתים אפילו יום-יום, הכול לפי הצורך. על תחומי הפעולה שלה ועל אופיה אפשר ללמוד מחלוקת ה"תיקים" : 1) ראשות המפקדה, 2) מזכירות כללית, 3) ענייני ארגון, 4) תרבות ותעמולה, 5) כלכלה וכספים, 6) הגנה. הממונה על ענייני הארגון היה גם ראש "כנס מפקדי הגדודים". כל העניינים נחתכו על-פי המפקדה כולה, פרט לענייני ההגנה, שהיו אוטונומיים ונתונים בידי הממונה על ענייני הארגון, ועמו עוד אחד או שניים מחברי המפקדה (למעשה רוכזו ענייני ההגנה במשך כל ימי הגיטו בידי איקא גרינברג).

בחודשים הראשונים של 1942 עדיין נקט "ארגון ברית ציון" דרכי חשאיות חמורים. הפעולה התנהלה בתוך הפלוגות בלבד, החברים חויבו לשמור בסוד את פרטיה. אולם כשנתחזקה היציבות היחסית בגיטו, הותרה הרצועה בהדרגה, והמפקדה התחילה להפגיש את החברים גם במסגרת הגדודים, ובפסח 1943 אף ראתה אפשרות לכנס את כל הארגון. מעתה נערכו מסיבות חגיגיות בפסח, בחנוכה ובפורים, שהשתתפו בהן 100 איש ויותר. ברם, אף לאחר שהותרו אסיפות גדודים, לא נעשו במסגרת הרחבה הזאת אלא כמה מפעולות התרבות בלבד, ואילו שאר הפעולות — קשר ארגוני לשעת חירום, עזרה הדדית, וכמובן אימון צבאי או צבאי-למחצה — התנהלו גם אחר-כך בתוך הפלוגות, כשחובת הסודיות מוטלת עליהן.

בתחילת שנת 1942 הוקמה על-ידי המועצה "ועדה אידיאולוגית" מיוחדת, שהוטל עליה לנסח מצע-יסוד של אב"צ¹⁵⁴. הוועדה קיימה קרוב ל-40 ישיבות (מרביתן בראשותו של שלמה פרנקל), ובתום עבודתה הביאה את מצע היסוד לידיעת החברים בעיתון "ניצוץ". הובעה בו השאיפה לאיחוד כל המפלגות שבתנועה הציונית, איחוד ש"יצרף מחשבה ציונית למעשה ציוני". כלולה 154. למעשה, בניבוש המצע עסקה השכבה המבוגרת של אב"צ גם קודם לכן, ואף בתקופת הסובייטים.

פרק ג: ניצני מחתרת

היתה בו — כעדותו של ש' פרנקל — גם ביקורת חריפה על המבנה המדיני של ההסתדרות הציונית ועל המפלגתיות המופרזת שבה, והובעה מורת-רוח על שהציונות המדינית לא הצליחה לכבוש לרעיון הציוני את המוני בית ישראל, שיעלו לארץ-ישראל. נאמר בו, שהמדיניות הציונית צריכה להיות שלילה גמורה של הישיבה בגלות, של גירסת ה"דאאיקייט" ("כאניות")¹⁵⁵, והמבחן המובהק של כל ציוני — עלייה לארץ-ישראל. המצע גם נקט עמדה בוויכוח הסוער, שהתנהל בתנועה הציונית ערב מלחמת העולם השנייה, בעניין חלוקת א"י, והזדהה עם התביעה להקים מדינה יהודית לאלתר, על יסוד תוכנית החלוקה. נאמר בו, כי שומה על ההנהגה הציונית לדרוש מאומות-העולם, שיסיקו את המסקנות מן השואה היהודית הנוראה ויפתרו את בעיית היהודים על-ידי הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל (בחנוכה 1942 נפוצה בגיטו שמועה, שכבר הוקמה מדינה יהודית). בעמדת המצע כלפי בעיות הפנים של היישוב היהודי בא"י נתמזגו השקפות ויסודות שונים: ראיית החלוציות, הסתדרות העובדים והתנועה הקיבוצית כדרך הטובה ביותר להגשמת הציונות — מצד אחד, ודרישה לשמירה קפדנית על חופש הפרט — מצד שני. את ההשקפות הסוציאליות שלו ביסס המצע על עקרונות ה"אינ" דיווידואל-סוציאליזם", וכדוגמא נבחר "הסוציאליזם הריפורמיסטי" של שנות ה-30. אחד האידיאולוגים של הארגון הוא — לפי המצע — א"ד גורדון.

בשלושה תחומים עיקריים נתרכזו פעולותיו של אב"צ: בתרבות, בהצלה ובהגנה. פעולת התרבות היתה לה מטרה כפולה: חינוך לערכים ציוניים וחלוציים והקניית השכלה יהודית יסודית לנוער. כל העבודה התנהלה בעברית. החניכים למדו תולדות ישראל ותולדות הציונות, וקנו להם ידיעה בצורות החיים השונות של היישוב בא"י. נקבעו גם שיעורים בהבעה-בכתב. לפרקים נערכו ע"י מפקדי הפלוגות והגדודים מבחנים לחניכים.

תחום ההצלה היה רחב מאוד, והוא כלל כל אותן הפעולות, שעשתה הנהגת הארגון הזה — בדומה להנהגת כל שאר הארגונים — כדי לעזור לאנשיו עזרה מאקסימאלית במלחמת הקיום הקשה שלהם בגיטו. בימים של "שקט יחסי" היתה העזרה מציאת מקום מגורים ומקום עבודה, וכן טיפוח עזרה הדדית בין החברים. כבר באותה תקופה היו באב"צ הרבה צעירים וצעירות גלמודים, ללא משפחות — גם פליטים מחוץ לקובנא ולליטא, שמצאו כאן מקלט בראשית המלחמה, וגם קובנאים ששכלו את משפחותיהם בפרעות וברציחות-ההמונים. בקרב אנשים אלה היתה נטייה חזקה להתחבר ולחיות חיי-שיתוף. הארגון סמך את ידיו על גילויים אלה של עזרה הדדית, והיה נותן להם סעד שבאפשר¹⁵⁶.

155. זו התפיסה שעשתה לה עיקר את הערכים היהודיים שנוצרו בגולה ואת המאבק למען האינטרסים של היהודים במקום מושבם.

156. עדות מיכאל יצחקי (גלבטרונק), עמ' 6 (תקליט 22).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

תנאי החיים בגיטו כפו על הארגון הזה חלוקה לאזורים או ל"גושים" — כפי שכינו זאת החברים — מלבד החלוקה ליחידות ארגוניות ("גדודים"). בכל גוש כזה היתה דירה אחת או שתיים, שהיו מקום מפגש לאנשי אב"צ, וגם בית לכמה מן החברים השכולים. גוש א' היה מרכזו אצל האחים שפירא, באיזור הבלוקים הגדולים; גוש ב' — אצל הג'ינג'י, מלמד, ברחוב לינקובוס; גוש ג' — אצל אברהם ראפופסקי בסלאבודקא העתיקה, וגוש ד' — אצל חנה'לה טרוצקי. כאן נערכו מסיבות של שירה והקראה ולא פעם היו החברים באים לשם סתם, כדי לסעוד לבם בארוחת צהריים או ערב.

כך היה בימים "שקטים". אך עיקר המשימה בתחום זה מוטלת היתה על כתפיהם של מנהיגי אב"צ בימי גזירות ופורענויות, וקודם-כל בגזירות הגירוש, שכמה מהן נתרגשו על הגיטו בפרק-הזמן הנדון כאן. הללו שקדו, שאנשיהם לא ייכללו ברשימות המועמדים לגירוש, שהוכנו בידי ה"אלטסטנראט". אך במהרה נתברר, שאין הגירושים מתנהלים בדיוק לפי הרשימות, וגם אלה שלא נכללו בהן עלולים היו להיתפס ברחובות ובבתים במצודים האכזריים, שנתלוו לכל גירוש¹⁵⁷. תפקיד ראשון במעלה בתנאים אלה היה, להזהיר את החברים מפני פורענות הממששת ובאה. לצורך זה הקים הארגון מעין "שירות מודיעין" עצמי ושיטת "איתות" סודית לכל חבריו, ודבר זה איפשר להנהגה להודיע להם תוך זמן קצר על העומד להתרחש.

כפי שראינו למעלה, היו לאחר ה"אקציות הראשונות מהלכים לדעה, שאם יבואו פעולות השמדה חדשות, צריך להתנגד בכוח. אולם לא הגיעו הדברים לידי כך, ונכנסה תקופה של "שקט יחסי". לפי הידיעות שבידינו, לא זנח אב"צ גם עכשיו את רעיון ההתגוננות, אלא שניטלה ממנו הרגשת הדחיפות, ובפעולות שנעשו בתחום זה שותפו, כנראה, בעיקר אנשי הצמרת והשכבה המבוגרת בלבד¹⁵⁸. שניים היו סוגי הפעולות: (1) הכנת מחבואים תת-קרקעיים, או כפי שקראו להם בגיטו — "מלינות", (2) רכישת נשק ואימון בו. בהכנת מלינות התחיל הארגון בתקופה מוקדמת למדי, תחילה לצורכי מוסדותיו בלבד. עוד ב־1941 הפרו אנשיו מלינה תחת ביתו של אברהם ראפופסקי ("גוש ג'"), לשמירת התעודות והארכיון. מ־מלינה זו הובילה מנהרה אל מחוץ לגיטו. בתקופה מאוחרת יותר היתה מקום-מחבוא גם לחברי, וכבר ב־1942 ראתה ההנהגה את בניית ה"מלינות" כדרך חשובה בתחום ההצלה וההגנה, אך אז עדיין לא הועמד דבר זה במרכז הפעולה ולא קיבל אופי המוני, כפי שהיה ב־1943. אין לנו נתונים ברורים על רכישת נשק ועל אימון בנשק באב"צ בתקופה זו. בכמה עדויות נאמה, כי הארגון רכש במשך 1942—3 אקדחים, מלבד האקדח שהיה ברשותו של איקא גרינברג מראשית

157. עדות ש' בן־מנחם (דייץ), עמ' 4.

158. עדות משה לוין, עמ' 2.

חיים ילין ואיש הארגון הלוחם משה מוסליס
בעת אימון בנשק בדירה סודית.

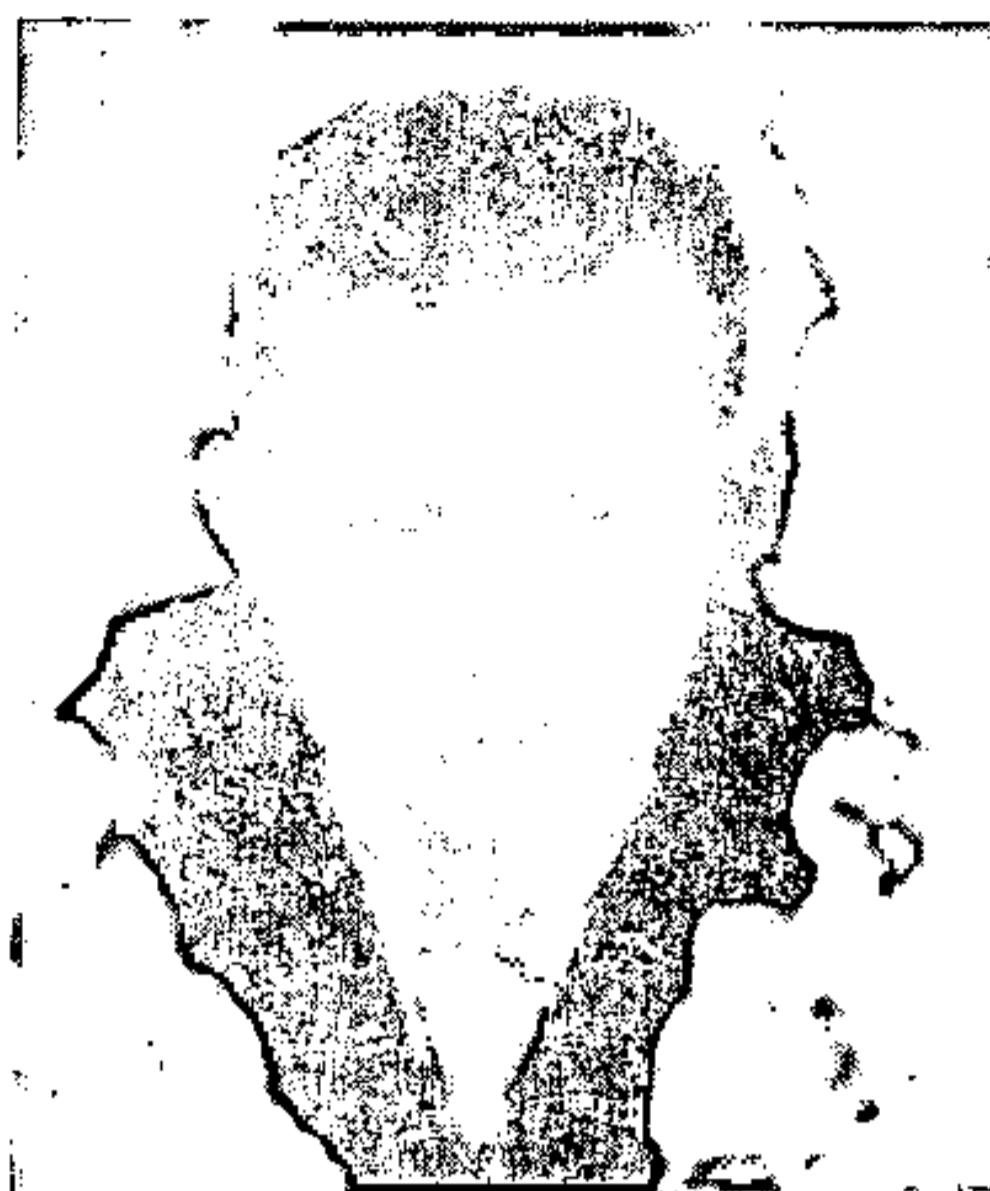
פסלו של חיים ילין, ממפקדי הארגון הלוחם
של יהודי קובנא, שמאז תום המלחמה ועד
1948 היה מוצב במוזיאון התנועה הפארטי-
זאגית בוויילנא. מאחורי הפסל נראה לוח-
שיש, שחרוטים בו בידיש שמותיהם של
לוחמי גיטו קובנא שנפלו.

חיים ילין וחיים דוד ראטנר, שהיה מדריך צבאי בארגון הלוחם —
במקום מפגש סודי על שפת הנהר ויליא.

אבא דיסקאנט, מבורחי מצודת המוות, סייר
ומורה־דרך פארטיזאני. נפל בהתנגשות עם
כוחות המשטרה.

שמואל מורדקובסקי, מפעילי הארגון הלור־
חם, סייר ומורה־דרך פארטיזאני. נפל בקרב
בכפר ז'אלוי.

ישראל מילשטיין, סייר. נפל בהתנגשות
עם כוחות המשטרה.

יוסף פיירשטיין, פארטיזאן. נפל בעת משימת
חבלה בסביבות טרוק.

פרק ג: ניצני מחתרת

הגיטו¹⁵⁹. מסתבר שאנשי הארגון אף התאמנו באותה תקופה באקדה, אך לא ידוע כמה אנשים השתתפו באימונים. גם עזיבת הגיטו כדי להתחבא אצל ליטאים נחשבה כאחת מדרכי ההצלה. החברים שעשו זאת קיבלו עזרה מן הארגון. אך נתברר שזה פתרון ליחידים בלבד, ועל־כן החליטה ההנהגה להוציא עניין זה מכלל פעולתו של הארגון.

על בריחה אל הפארטיזאנים עדיין לא דובר באותה תקופה כלל. סימנים ראשונים של התעניינות בנושא זה מתגלים מסוף 1942 ותחילת 1943. מיכאל גלבטרונק מספר בעדותו¹⁶⁰, כי באותו זמן שוחח עם חבריו בארגון על השמועות המתהלכות בדבר יחידות פארטיזאניות הנמצאות ביערות ליטא, והביע דעה שראוי לחפש דרך אליהם. "אתה מטפס על קירות תלולים" — היתה תשובתם. היחידי שהיטה אליו אוזן היה אברהם ראפופסקי, שהיה שוטר בגיטו. הלה, אדם דתי, הצטיין בין חברי אב"צ בזיקתו המתמדת לרעיון ההתגוננות הפעילה. גם הפירת המלינה מטעם הארגון מתחת לביתו היה לה קשר עם זה¹⁶¹. מעודד על־ידי שיחותיו עם ראפופסקי, הצטרף גלבטרונק בתחילת חורף 1942 לפלוגת עבודה, שיצאה לסביבות יונאווא, כדי לעבוד שם ביער בתטיבת עצים¹⁶². הוא קיווה למצוא שם קשר עם פארטיזאנים. אלה היו הגיטושים הראשונים בעניין היציאה ליערות, אחרי השינוי שחל, כאמור, במחתרת הציונית בעקבות ביקורה של אירנה.

שאר הארגונים

"השומר הצעיר" היה בתקופת הסובייטים במצב מיוחד. הוא לא שלל את המשטר, ושאף לרכוש את אהדתו. הקו שהוחלט עליו בהנהגת התנועה במחתרת היה, שאם יודמן מישהו מן החברים עם השלטונות ועם המפלגה הקומוניסטית, עליו להכחיש שיש מחתרת מאורגנת של "השומר הצעיר". אך אל יכחיש בשום פנים ואופן את זיקתו האידיאולוגית לתנועה זו¹⁶³. המדריכים שפעלו בקן של קובנא לפני בוא הסובייטים נשארו נאמנים לתנועה, וכולם ללא יוצא מן הכלל הוסיפו לעבוד במחתרת. כמה שבועות לפני פרוץ המלחמה עם גרמניה התחילו שירותי הביטחון הסובייטיים עוקבים אחרי פעילי התנועה. אחד מהם נאסר ונתבקש להציע להנהגה, שהתנועה תפסיק את פעולותיה מרצונה הטוב, ואז לא יאונה כל רע לחבריה. יחס מיוחד זה מצד שירותי הביטחון נבע משתי סיבות בעיקר: (1) ה"טיהור" שהוחל בו באותה תקופה נעשה קודם־כול ב"קונטר־רבו־לוציונרים" המובהקים, ועדיין

159. ראה למשל עדות מ' גולן (קורליאנצ'יק), עמ' 1.

160. עדות מ' יצחקי (גלבטרונק), עמ' 1 (תקליט א2).

161. עדות ש' בן־מנחם (דייץ), עמ' 5—7.

162. כנראה, אותו זמן שעשה שמואליק מורדקובסקי נסיונות דומים (ראה להלן).

163. יצחק וידוקלה, כתב־יד.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

לא נטו השלטונות להביא את השוה"צ בקהלם של הללו; (2) הם ידעו שבשורותיה של תנועה זו נמצא מיטב הנוער היהודי שבמדינה, ואף קיוו שבמשך הזמן ייהפכו אלה לתומכים נלהבים של המשטר. ברם לא היה בזה כדי להניע את ההנהגה לשנות את הקו מיסודו. השינוי היה ארגוני בלבד: הוחמרו שיטות הקונספיראציה, ומעתה לא היתה פעילות התנועה אלא בתאים מצומצמים ביותר¹⁶⁴.

עם פרוץ המלחמה נמלטו רבים מפעילי הקו הקובנאי לברית-המועצות, וחלק מן הנשארים נרצחו מייד בימים הראשונים בידי ה"פארטיזאנים" הליטאים. שבויעים לאתר-מכן נתקיימה פגישה, שאפשר לראותה כ"מכוננת" לגבי מחתרת השוה"צ¹⁶⁵. השתתפו בה חמישה חברים, ביניהם זאב (ווביק) רוזנבלום וירחמיאל ווסקוביניק, מוותיקי ההנהגה הראשית, ואריה (ליאו) זימאן ומרים בוז, מן הצעירים. הוחלט כי חמשת החברים שהתכנסו יהיו "מועצת הקו" והוטל עליהם לרכז את האנשים, איש-איש את השכבה שלו. הוקמו תאים חשאיים של שלושה-שלושה חברים ("שלשות"). ההרגשה הכללית היתה, שעדיין מוקדם להתוות קווי-פעולה, לפי שאין לדעת מה זוממים הגרמנים. כעבור ימים מספר נתכנסה שוב מועצת הקו. הפעם היה נושא הפגישה: "יחסנו לברית-המועצות ולצבאה הנסוג בשעה זו". בעיה זו חשובה היתה במיוחד בגלל הלבטים שנתלבט בהם השוה"צ, כאמור, בימים שקדמו לכך, בעניין יחסו אל בריה"מ בכלל. כשלונותיו של הצבא האדום ונסיגתו המבוהלת עשויים היו להעמיד יחס אמביוואלנטי זה במבחן קשה. לעיסוק בבעיות כלליות היה גם צד אחר: "דווקא בשעת מבוכה כללית היה הכרח ללבן בעיות תיאורטיות, שכן מכאן המקור לתקווה ולאמונה, על אף הייאוש הקודר. ווביק שהרצה בעניין זה העמיק לחדור לבעיות, ואף העז להתנבא על תכסיסיו האסטרטגיים של הצבא האדום, וסיכם בהבעת האמונה, שברית-המועצות, ואתה כוחות הקידמה, עתידים לצאת מהמלחמה כמנצחים..."¹⁶⁶. דברים אלה אופייניים להלכי הרוח ששררו בהשוה"צ בשעת המעבר מן התקופה הסובייטית לתקופת הגיטו, ויש בהם רמז לגבי דרכה של תנועה זו במחתרת הגיטו גם להבא.

ההתאוששות ב"השומר הצעיר" אחרי האקציות חלה בזמן מאוחר לערך — כנראה רק באביב 1942. ההתארגנות באה "מלמטה". לאט-לאט נתהוו קבוצות, שהתחילו להיפגש אצל אחד החברים. תוכן הפגישות היה תחילה שירה

164. על פעולתו של אחד התאים הללו בריכוזו של ליאו זימאן, ראה עדות ל' אקרמאן-בהט, תקליט 1.

165. עדות י' רוקמאן, עמ' 11. השוה"צ גם ספר השומר הצעיר, הוצ' ספריית פועלים, מרחביה 1956, עמ' 741.

166. מ' בוז, כתבי-יד, עמ' 2—3.

פרק ג: ניצני מחתרת

בציבור ושיחה על המצב בגיטו, בחזית ובעולם¹⁶⁷. אחר־כך נתנו מקום גם לבירורים אידיאולוגיים, ואף קראו בצוותא ספרי־עיון במארקסיזם. במשך חודשי הקיץ של אותה שנה חודש הקשר עם כ־30 "שומרים", והחברים ירחמיאל ווסקוביניק, יונה רוכמאן, אלי ראוזוק, ליאו זימאן ומשה פטריקאנסקי היו מעין מועצת הקן. אך הורגש מאוד היעדרה של אישיות מרכזית, שתהא מסוגלת ללכד את השורות, להתוות דרך פעולה ולקבוע עמדה כלפי בעיות הגיטו¹⁶⁸. במיוחד העיק באותה תקופה על אנשי "השומר הצעיר" הניתוק המוחלט ממרכזי התנועה והיעדר רמז כלשהו למדיניותה. הנטייה השמאלית שנתחזקה בקרבם בשנת השלטון הסובייטי גרמה, שגם בגיטו יתקרבו הללו למחתרת הקומוניסטית. בעדותו של יונה רוכמאן נאמר, כי כבר באותה תקופה קיימו אלי ראוזוק וליאו זימאן מגע עם פעילי המחתרת הקומוניסטית, והתנהל ביניהם ויכוח על צורת ההתנגדות הפעילה לנאצים. לזיכרון היה הד בפגישות בין ה"שומרים", אך רווחה הדעה, כי יש לבחון את הבעיה לאור האינטרסים של הגיטו ולא לפי שיקולים כלליים, כדרכם של הקומוניסטים. זו הייתה עמדתם של החברים באותו זמן לגבי החבלה, שהקומוניסטים עסקו בה במרץ (ראה להלן). ה"שומרים" הטילו ספק אם יש הצדקה לה, מפני שאין שום פרופורציה בין הנזק שתגרום לגרמנים ובין האסון שהיא עשויה להמיט על הגיטו. בפרט שידוע היה, שהגרמנים נוקטים בשיטת העונש הקולקטיבי; אין הם טורחים למצוא את האיש שעשה את המעשה, אלא נוקמים באכזריות בקבוצה, שאליה שייך האשם¹⁶⁹.

העזרה ההדדית בין חברי תנועה זו הייתה מוחשית מאוד. חברים שהיו יוצאים לעבודה מחוץ לגיטו, היו מביאים מצרכי־מזון לאלה, שמסיבת מחלה או מטעמים אחרים לא היו יוצאים לעבודה¹⁷⁰. אנשי "השומר הצעיר" נעזרו במקרים מסוימים באישים ממוסדות הגיטו, שהיו ידועים כאוהדי התנועה. העזרה הממשית הייתה הוצאת שמותיהם של ה"שומרים" מרשימות המועמדים לגירוש. זה קרה, כנראה, ערב "אקציית ריגא" השנייה¹⁷¹. החברים הצדיקו מעשה זה כך: "ראינו את עצמנו כתנועה ציונית־חלוצית, שהעלייה ארצה היא מטרתה העיקרית, ועל־כן חשבנו שיש לנו זכות־יתר לחסינות..."¹⁷². ואף־על־פי שבשיחות על המצב בגיטו, על המעמדות השונים שבו ועל מדיניות ה־אלטסטנראט כלפי־פנים וכלפי־חוץ הושמעו לא פעם דברי ביקורת

167. עדות גיטה פוגר־טורצ'ין, עמ' 1 (תקליט 1).

168. פנינה סוקניק, יל ה"ג", 20, עמ' 91—92; השווה עדות י' רוכמאן, עמ' 16.

169. עדות י' רוכמאן, עמ' 8.

170. עדות ר' זאגאי, עמ' 2; השווה גם עדות גיטה פוגר־טורצ'ין, עמ' 1.

171. באוקטובר 1942 הוצאו 370 מיהודי קובנא לריגא, לעבודת כפייה. זו כונתה "אקציית ריגא השנייה" (גאר, עמ' 126).

172. עדות י' רוכמאן, עמ' 11.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

על הפרוטקציוניזם השורר במוסדות הגיטו, סברו הללו, כנראה, שהמושג "פרוטקציוניזם" נוגע ליחידים בלבד, ולא לארגונים ולתנועות.

עם ביקורה של אירנה חל שינוי מרחיק-לכת בהלכי הרוח של אנשי "השומר-הצעיר". בסוף 1942, בחנוכה, נתקיימה פגישת הקן בדירתו של אלי ראזוק¹⁷³. את הפגישה ניהלו אלי וליאו זימאן, והיה סימן בכך, שההנהגה עברה לידי הצעירים. על הפרק עמדה בעיית ההגנה. הוחלט לעלות על דרך המרי הפעיל ולפתוח בהכנות להתגוננות, באימון בנשק וכיו"ב. ראזוק נבחר כאיש הקשר בין "השומר הצעיר" לשאר ארגוני המחתרת, בכל מה שנוגע לפעולות אלה. גם הוחלט לשוב למבנה הארגוני הקודם ולדרכי פעולה קונס-פיראטיביים, והוקמו מחדש ה"שלשות" — התאים החשאיים, שהתנהלה בהם הפעולה המחתרתית בתקופת ה"אקציות".

באותו מעמד גם אושר הרכב חדש של הנהגת הקן. נבחרו: ירחמיאל ווסקוביניק, גיטה וישקין, יונה רזכמאן, אלי ראזוק ומרים בוז. באותו זמן התחיל הקן להוציא עלון בשם "תוחלת".

התפתחות דומה לזו של "השומר הצעיר" עברה על שאר תנועות הנוער החלוציות שבגיטו — "החלוץ הצעיר — דרור", "גורדוניה", נצ"ח (נוער ציוני חלוצי). אלא שאצל אלה חזקה היתה מלכתחילה הזיקה למפלגת ה"מבוגרים", היא מפלגת צ"ס, שאנשיה התארגנו, כאמור, עוד בתקופת ה"אקציות, ואף לאחר מכן המשיכו בפגישותיהם. מכיוון שהמפלגה היה לה נציג במצו"ק, הוסיף לה הדבר ביטחון ויציבות גם מבחינת הארגון הפנימי, אך קשה לדעת באיזו מידה השפיע מצו"ק על היחסים בתוך המפלגה. לפי העדויות שבידינו לא עשו בתחילה אנשי צ"ס דבר כדי לארגן את הנוער¹⁷⁴. קרוב לוודאי שגם כאן באה היוזמה "מלמטה", ורק בשעה שעסקני המפלגה עמדו על כך, שבקרוב הנוער החלוצי יש נטייה להתארגנות מחדשת, ושהקור מוניסטים כבר הקימו מחתרת המתגבשת והולכת (ראה להלן), החליטו לתת יד לחידוש פעולתן של התנועות החלוציות הנ"ל.

על הפגישות הראשונות של נוער זה מספר אחד העדים¹⁷⁵:

... הראשון שנפגשתי אתו היה ברקה רזדמאן, בתור צעיר, חבר "החלוץ הצעיר — דרור", שהיה לפני המלחמה ב"הכשרה" בסביבות קובנא, והוא שהתחיל לקשור אותי עם אנשים אחרים. עם החוליה הראשונה שהכרתי נמנו: צבי פרידמאן, אסתר יפה ודוד רודניק, חבר הנהגת גורדוניה — כך נדמה לי. הכרנו זה את זה בפגישה בביתה של אסתר יפה, ושם הנחנו את היסוד לארגון זה. התחלנו בענייני אינפורמציה...

173. פנינה סוקניק, יל"ה ג', 20, עמ' 91—92.

174. עדות מ' גנוני (סאדובסקי), עמ' 5; עדות י' קשיב (קאפצ'ווסקי), עמ' 4 (תקליט 1).

175. עדות חיים גלעין (גכסל), עמ' 8 (תקליט 4—5).

פרק ג: ניצני מחתרת

זה היה בתחילת 1942, איני זוכר את התאריך המדויק... היה עלינו להיזהר מאוד. לא היינו מעוניינים שמישהו יידע על התארגנותנו, ועשינו זאת במסווה של "צעירים נפגשים". ידיעות היה מביא צבי פרידמאן, שהיה שוטר (מטעם התנועה — כפי שנתברר לאחר מכן). קבענו דרך פעולה, ובהתחלה — פגישות קבועות. בכל שבוע היינו נפגשים בעיקר כדי לשמוע אינפורמציה על הנעשה...

על התהוותה של קבוצה אחרת שומעים אנו בעדויותיהם של מיכאל גלאס וראשקה (רחל) רונצווייג. היתה זו קבוצה שחבריה השתייכו לפני המלחמה ל"צ"ס-סטודענטן-פארבאנד" (איגוד סטודנטים, צ"ס) בקובנא. זמן ארגונה של קבוצה זו הוא, כנראה, שלהי הקיץ 1942. גם יצחק קאפצ'ווסקי ומנדל סאדובסקי היו חברים בה. בסמוך להתארגנותה התקיימה פגישה משותפת של כמה קבוצות. לדברי חיים גכטל היתה זו:

פגישת האיחוד עם צ"ס-סטודענטן-פארבאנד. הפגישה הזאת היתה בעיקר עם חברים מבוגרים יותר: מיכקה גלאס, אסתר שווק, שיינקה, חברתו של הירשקה פרידמאן (את שם משפחתה איני זוכר), מנדל סאדובסקי ואייזיק סרבניצקי, שהוא היה ראש הקבוצה הזאת... ידוע כבחור פעיל, בעל מרץ ובעל כשרון. איני זוכר בדיוק כמה היינו ביחד — בערך 15—18 איש...¹⁷⁵א.

גם ראשקה רונצווייג זוכרת פגישה זו¹⁷⁶. היא מונה בין המשתתפים גם את ברל רודמאן ואת שמואליק מורדקובסקי:

... אני זוכרת שאז דיברנו, מה אפשר לעשות לטובת החברים, איך להציל אותם. ברל היה חבר "החלוץ". היה הרבה שנים ב"הכשרה". אני זוכרת דבריו באסיפה ההיא. הוא אמר, שראשית-כול אנחנו חלוצים, ואם נישאר בחיים, דרכנו היא, כמובן, לארץ-ישראל, וכדי שנוכל להשיג את המטרה הזאת ולקיים את הצו החלוצי שלנו, אנחנו צריכים להישאר בחיים. על כן אנו מתארגנים כדי לעזור לחברים להישאר בחיים...

לאחר הפגישה המשותפת שוב התנהלה הפעולה בקבוצות קטנות, תוך הקפדה על כללי הקונספירציה. מיכאל גלאס מספר¹⁷⁷:

... ניסו בכל מיני דרכים לשמור על הרמה התרבותית... זה עזר במידה מסוימת שלא נשקע בייאוש ובפאטאליזם... עובדה היא שאנשים החזיקו מעמד רק בזכות מרצם, ואולי גם נאמר — אומץ רוחם. אנשים שאינם מאמינים ושהם שבורים ברוחם, אינם יכולים

175. שם, עמ' 9 (תקליט 5).

176. עדות רחל רונצווייג-לווין, עמ' 13—14 (תקליט א2).

177. עדות מ' גלאס, עמ' 9 (תקליט 3).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

לגלות, לדעתי, אומץ־לב, אפשר שהייתי נהפך [באותה תקופה] לספסר, אילו היו לי אפשרויות כאלה...

אין לדעת בבירור אם בפגישות אלה במשך 1942 דובר בהתנגדות או בהתגוננות¹⁷⁸. מן העדויות שבידינו משתמע, שרק בסוף 1942 או בראשית 1943 הועלה רעיון זה, והדבר היה כרוך בשינוי ארגוני. וכך מספר חיים גכטל (מהקשר הדברים שבעדותו ברור, כי הכוונה לפרק־הזמן האמור)¹⁷⁹:
 ... ביום בהיר אחד הודיעו לנו, שאנחנו מתפרקים עכשיו ועוברים לצורת ארגון אחרת, ז"א אין לנו מאבדים את הקשר התנועתי שלנו, אלא עוברים לארגון כללי בגיטו, שייקרא בקיצור: א.א.א. ("אלגע־מיינע אידישע אָרגאניזאציע" [ארגון יהודי כללי]). אני זוכר שאז חולקנו לחמישיות. בקבוצה שלי הייתי אני יחיד מהתנועה שלי. מקום המיפגש שלנו היה אצל בחורה אחת, שהיתה רוויזיוניסטית. בפגישות הראשונות של התא לא הכרנו זה את זה... הבחורה הרוויזיוניסטית היתה ראש החמישייה. אני זוכר שדובר אתנו, שאנחנו נארגן הגנה בגיטו. נאמר שאם יתקיפו הגרמנים בצורה כלשהי את הגיטו, כולנו נצא להגנת הגיטו... לא דובר אז על פרטים. נאמר שנתאמן ונקבל נשק. צורת־ארגון זו לא האריכה ימים — נדמה לי שפעמיים או שלוש פעמים התאספנו. דובר רק על דברים כלליים, על ארגון כללי. נאמר שכל חמישייה צמודה לאיזור, היינו — חמישיות איזוריות.

בעדויות הנ"ל נזכר שמו של שמואליק מורדקובסקי, פליט מפולין, שהיה פעיל בפגישות הראשונות של חוגים אלה. מורדקובסקי היה אחר־כך אחד הפארטיזאנים הטובים והמוכשרים ביותר בגיטו, וכבר בשלהי 1942 היה הוא בין הראשונים, שהצליח לקשור קשר — אמנם לזמן קצר בלבד — עם פארטיזאנים. הוא הצטרף ל"בריגאדה של חוטבי עצים", שהוקמה באותו זמן בגיטו, ונשלחה על־ידי הגרמנים לעבוד ביערות יונאווא. הוא הכיר שם אלמנה רוסייה, שהתגוררה בבקתה רעועה בקצה הכפר, בסמוך ליער עבות, רכש את אמונה ונעשה לידיד המשפחה. שמועה נפוצה באותם ימים, שבסביבה משוטטים אנשים, שבני המקום קראו להם "אנשי היער" או "פארטיזאנים". חלק מן האיכרים התייחסו אליהם באהדה רבה, וחלק מהם בטינה. מתוך החשש שהימצאותם בסביבה עלולה להמיט אסון על ה"בורלוקים", האיכרים הרוסים בני המקום, שבלאו הכי היו חשודים בעיני השלטונות כנאמני המשטר הסובייטי. באחד הימים העז שמואליק לשאול את האלמנה על "אנשי היער". אחרי היסוסים סיפרה לו, כי הם משוטטים כך בגוש יערות יונאווא כבר זמן רב. תחילה היו 2—3 אנשים, ועתה — כ־15 איש. רובם חיילים־לשעבר מן

178. "בתקופה הראשונה התארגנו כדי להבטיח את עצמנו בתחום הגיטו, בלי מטרה מרחיקת־לכת" (עדות א' שוויגלאס. תקליט 1).

179. עדות ח' גלעין (גכטל), עמ' 9—10 (תקליט 5).

פרק ג: ניצני מחתרת

הצבא האדום, וקצתם קומוניסטים, אזרחים סובייטיים, שנקלעו לליטא בשנת השלטון הסובייטי. שמואליק ביקש ממנה, שתסדר לו פגישה עמהם, ואמנם נתקיימה הפגישה, ולאחריה עוד פגישות. "אנשי היער" נתנו אמון בשמואליק ואף הציעו לו להצטרף אליהם. אמרו לו שכוחם אינו רב, אך מצליחים הם להשיג להם מצרכי מזון כדי מחיה ולהעשיר את זיונם, בהתנפלויות על שוטרים ליטאים ועל חיילים גרמנים בודדים. הם גם חולמים על פעולות פארטיזאניות ראויות לשמן: הבלה בעורקי התחבורה, שחרור שבויי מלחמה וכד'. "הפיתוי היה גדול" – הודה שמואליק בפני ידידיו – "היער ואורח החיים של לוחמים בני-חורין משכו אותי כמו בעבותות; הייתי בטוח שהיער יקבלני באהבה, ובן-לילה אהיה אחד מבני הנאמנים". אולם הוא דחה את ההצעה המפתה, מפני שראה את עצמו קשור עם הגיטו ועם תנועתו¹⁸⁰.

ראוי לציין, כי נסיונו זה של שמואליק עלול היה להמיט אסון על הבריגאדה היהודית שבה עבד. דבר הקשר בין איכרי המקום לפארטיזאנים נודע לשלטון טות הביטחון הגרמניים, והם חשדו גם ביהודים. יום אחד, בשעות אחר הצהריים, הגיעו אנשי אַסְאָס, יחד עם חיילים ליטאים שבפיקודם, אל מקומה של בריגאדה זו, וחקרו את אנשיה על קשריהם עם ה"באנדיטים", אך היהודים שתקו ולא גילו מאומה. בסופו של דבר הזהיר המפקד הגרמני של הבריגאדה את היהודים באזהרה חמורה, שאם יגלה בהם מגע כלשהו עם פארטיזאנים, יהרוג את כולם. בזה נגמר העניין.

חוגי הרוויזיוניסטים ובית"ר, שפעלו במחתרת בתקופת המשטר הסובייטי, החלו פעילותם בגיטו במסגרת מצומצמת עוד לפני האקציה הגדולה. ידוע על קיומם של תאים אחדים, שהכינו להם נשק קר (סכינים) וחם (אקדחים). כמה פעילים הוחדרו למשטרה היהודית כדי להקל על פעולות המחתרת. לאחר האקציה הגדולה קיים קשר מכתבים עם יוסף גלאזמאן מווילנא, והסתמן קו להתנגדות כללית. על נושא זה התקיימו ויכוחים פנימיים בתנועה וכן הופעל לחץ על משה לוויין ויהודה זופוביץ, שמילאו תפקידים מרכזיים במשטרה, שיניעו את מוסדות הגיטו למדיניות אקטיבית ותקיפה יותר. בתקופה מאוחרת יותר, כשהחל שיתוף פעולה בין הארגונים, נתבטאה עמדת הרוויזיוניסטים בסיסמא: "בצוותא עם כל היריבים למלחמה נגד הנאצים". נציגם ב"אלטסטנראט, צבי לוויין, מילא תפקיד חשוב מאד במגע שבין מוסד זה ובין נציגות המחתרת¹⁸¹.

לבסוף נזכיר עוד את קבוצת הנוער הבלתי תלויה¹⁸². מייסדה של הקבוצה היה ברוך קאמבר (עוגד), בן למשפחה אמידה. לפני המלחמה היה קאמבר

180. זכרונות צבי בראון.

181. ראה עדות מרדכי קארנובסקי, עמ' 1; עדות אברהם פרנקל, עמ' 1–2; והשווה עדות יוסף מלמד, תקליט 1.

182. עדות ב' עוגד (קאמבר), עמ' 2.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

חבר "בני עקיבא", אך לפי דבריו עזב תנועה זו, מפני שהתנגד למדיניות ההבלגה בארץ־ישראל. הוריו היו בעלי עבר מהפכני. לפני מהפכת אוקטובר היו חברים בארגוני המחתרת המהפכניים של ה־ס"ר ברוסיה, ששיטת הטירוור האינדיווידואלי היתה בעיניהם הדרך לערעור משטר העריצות, ובעיקר משום שהיא עשויה לעורר דעת קהל אוהדת ברחבי הארץ והעולם. בשיחות שהתנהלו במשפחה בזמן האקציות רמזו הוריו על אפשרות של מחתרת בתנאים כמו של הגיטו, וכן על הצורך במעשי תגמול נועזים. רמזים אלה פעלו את פעולתם על הנער. צץ בו הרעיון לארגון קבוצה של "טרוריסטים" בגיטו, שתבצע מעשי תגמול, כדי לעורר את דעת הקהל בעולם. תחילה היה לו הדבר בבחינת חזון בלבד, אך בראשית 1942 החל במימוש רעיונו. הוא בא בדברים עם כמה מחבריו שנתן בהם אמון, והציע להם להקים ארגון חשאי. "איש לא שאל: כלפי מי? הבעיה היתה כיצד לשכנע שהדבר אפשרי וכדאי... על קיום גופים אחרים לא ידענו אז". לפי דבריו הצטרפו אליו דוד ביידר, שלום יאטקונסקי, אהרון רוזין (בנו של הרב רוזין) ופופא בלומברג, והם היו לקבוצה, שקראה לעצמה "בר־גיורא". באותו זמן הקימו בגיטו את "אש"ל"¹⁸³, שהיו פעילים בו במיוחד מנהיגי אב"צ. אנשי קבוצת קאמבר הצטרפו ל"אש"ל", אך נתאכזבו מייד. "במקום אימון בנשק והכנה למעשים של ממש היו מלעיטים אותי בפילוסופיות". קאמבר עורר את הבעיה בפגישות התא שלו. היה ויכוח מר, שנסתיים בעזיבתו את אש"ל ואת אב"צ.

אך שהותו בארגון זה לא היתה לשווא. הוא למד שם את שיטת הארגון הקונספיראטיבי — פעולה בתאים קטנים וקשר בין התאים וכיו"ב — והשתמש בלקח זה כשארגן את קבוצתו מחדש. הפעם הצליח לארגן 5 תאים, יחד כ־35 איש, וביניהם לייבקה לאץ (שרצה בשעתו ללכת ברגל לא"י), חנא סגלסון, ביידר, דוד שייץ, אהרון רכס, "ציפה" בייליס, סטארובולסקי, משה קאגאן, אורי חנוך, חיים קונוויץ, גרישקה מלמד ואיזקא פרמאן. קאמבר מודה, כי גם בתאים אלה עסקו ב"בטלנות" כמו באב"צ, אך יחד עם זה חיפשו דרכים כיצד לרכוש נשק. "לטוראים סיפרנו כי בבוא העת נעשה משהו". בסוף 1942 נודע לאנשי קבוצה זו על התארגנות מחדש של בית"ר בגיטו, וכי מוקמים בו תאים לאימון בנשק. הם החליטו להצטרף לבית"ר תוך שמירה על עצמאות מבחינה רעיונית. ב־1943 כבר פעלה הקבוצה במסגרתו של בית"ר.

183. "ארגון שמירה לגנים" — נוסד ע"י האלטסטנראט באופן רשמי לשמירת גני־הירק שבגיטו. למעשה שימש מסגרת חינוכית ציונית לבני 8—14; הוא הקיף כ־400 ילדים ובני נוער. בראשו עמדו ד"ר ח"נ שפירא וד"ר י' רבינוביץ' (גאר, עמ' 398).

ס ר ק ג : ניצני מחתרת

המחלת הקומוניסטית

אצל הקומוניסטים היה המעבר מתקופת שלטון הסובייטים אל תקופת הכיבוש הנאצי בעל אופי אחר, מסיבות מובנות. קבלת הפנים הנלהבת, שערכה רוב רובה של האוכלוסיה הליטאית לגרמנים המנצחים, העמידתם מיד על הסכנה הנשקפת להם. היה מקום לצפות, כי זעם העם הליטאי, וכן יד הברזל של שירותי הביטחון הגרמניים, יופנו בראש־וראשונה נגד שרידי הקומוניסטים, שלא הספיקו להימלט לברה"מ, וקודם־כל נגד הקומוניסטים היהודים. על כן נקטו אלה מייד דרכי קונספיראציה חמורים ביותר. כל קומוניסט השתדל — על כל פנים בימים הראשונים — להסתיר את עצמו, לא להיראות ברחוב עד כמה שאפשר, לשנות את מקום מגוריו, את שמו, ואף את מראהו. דרכי הזהירות היו בעיקר מפני הליטאים¹⁸⁴, אך היה יסוד לחשוש גם מפני יהודים, בייחוד מפני אלה שהיה להם תפקיד כלשהו במוסדות הגיטו, ואפילו מפני קומוניסטים יהודים אחרים. חיים ילין, למשל, שעתידי היה להימנות עם ראשי המחלת הקומוניסטית בגיטו, כמעט שלא יצא לרחוב בתקופה הראשונה. הוא שינה את שמו, הצמיח לו שפם, ולעתים תכופות היה קושר על פניו מטפחת, כמי שחש בשיניו, שלא יכירוהו¹⁸⁵. בדומה לכך נהגו דמיטרי גלפרן, שעוד לפני התקופה הסובייטית היה מזכיר "הקרן הקומוניסטית לסיוע לאסירים פוליטיים" באוניברסיטה של קובנא, ורבקה אוריאש, שהיתה מנהלת של בית־חרושת גדול לאריגים בימי הסובייטים. חיים ילין ודמיטרי גלפרן לא הרשו לעצמם בתחילה להיפגש פנים־אל־פנים, וקיימו קשר באמצעות אביו של חיים, אליעזר ילין. אופייני הוא המקרה של מלכה פוגאצקי. מפני שהיתה קומוניסטית עוד לפני המלחמה, הגיעה בתקופת הסובייטים למעמד גבוה במנגנון השלטון המקומי של עיריתה. זמן קצר לפני התקפת הגרמנים על רוסיה עברה לקובנא. בפרוץ המלחמה ניסתה להימלט לרוסיה, אך איתרה את המועד. לחדרה בקובנא לא חזרה עוד, משום שידעה, כי מכירים אותה שם. "אמא הזהירה אותי... כי את אחי כבר הרגו ואת כל הקומוניסטים כבר הרגו, ואת אמא שלי ואת אחותי החזיקו במשטרה וחקרו אותן למקום הימצאי. היא נאלצה למסור את כתובתי, ואז הייתי מוכרחה להישמר ולהיחבא"¹⁸⁶.

לאט לאט נוכחו הקומוניסטים לדעת, שבתוך הגיטו אין סכנה נשקפת להם באותה מידה שחששו¹⁸⁷. הנועזים שביניהם נתעורר בלבם "המצפון המפלגתי",

184. כך למשל חששה חברת הקומסומול לשעבר, ביילה רודאשווסקי, ימים רבים להיפגש עם פועלת ליטאית, שעמה עבדה במפעל אחד בתקופת שלטון הסובייטים (עדות ב' רודאשווסקי, תקליט 1).

185. פ ק ג, עמ' 25—26.

186. עדות מלכה פוגאצקי־שמאלי, עמ' 2 (תקליט 1).

187. ב' רודאשווסקי מספרת, ששמעה פעם שיחה ברובע המשטרה היהודית בין

חלק ראשון: בלהות ותהייה

והם החלו להתקשר עם חברים אחרים, כדי להתארגן. הצעדים הראשונים לקראת ארגון מחתרת קומוניסטית נעשו בזהירות רבה ובחוגים נפרדים. ידיעות ברורות הגיעו אלינו על שלוש חבורות כאלה, שהתארגנו ופעלו בחודשי הסתיו והחורף של 1941¹⁸⁸. הפעילה שביניהן היתה חבורת שמואלוב, שמארגנה, אליהו שמואלוב, היה עסקן ותיק בתנועה הקומוניסטית. הצטרפו אליה מרים (מערע) לאן, פעילה קומוניסטית בעלת ניסיון מחתרת, חנה וידלווסקי, הינדה מארקוביץ, פסח שאטר, חיה שמואלוב ומאיר לייב גולדשמיט. פעולותיהם הראשונות היו: תמיכה חומרית בכמה מן החברים, טיפול בילדי הארגון הקומוניסטי "פיוֹנֵר" שהוריהם נעדרו, וכן ניהול תעמולה בקרב תושבי הגיטו, שלא יצייתו לגרמנים¹⁸⁹. לימים עלה בידם לבוא לכלל מגע עם קבוצת אנטי־פאשיסטים ליטאים, שבראשה עמד פובילאס מאליונסקאס, עסקן ליטאי ותיק של האיגוד המקצועי¹⁹⁰. שמואלוב סופח להנהגת הקבוצה, שינה את מראהו, כדי להידמות ככל האפשר לגוי, והתגורר מחוץ לגיטו בחשאי. הקבוצה האנטי־פאשיסטית, שכינתה את עצמה "Kova" (מאבק), רכשה נשק והתכוננה לצאת ליערות, ובינתיים עסקה בפעולות תעמולה והסברה בקרב האוכלוסים הליטאים, וקראה להם שלא יצייתו לנאצים, שלא יתגייסו לצבא הגרמני, ושיחבלו במכונת־המלחמה הגרמנית.

אולם הקבוצה לא האריכה ימים. כנראה הלשינו עליה ואנשיה נלכדו בידי הגרמנים בשעה שישבו בישיבה. הם התגוננו באקדחים, אולם כמה מהם נפלו,

השוטרים היהודים, שהליטאים לחצו על המשטרה היהודית בגיטו, ואף הקציבו לה פרס, אם היא תאסור ותסגיר להם קומוניסטים יהודים. תגובת השוטרים היהודים התבטאה בלעג למשאלה זו של הליטאים (עדות ב' רודאשווסקי, תקליט 1).

188. פק"ג, עמ' 32 ואילך; ראה גם מאמרו של פובילאס שטאראס, Подвиги Комсомольцев Литвы, Дружба Народов, Орган Союза Писателей СССР, מוסקווא, אוקטובר 1958, עמ' 161—170.

189. לפי עדות אחד מחברי קבוצה זו "עיקר עניינה של הקבוצה התרכז בהגנת הגיטו בנשק, ומכאן סיבת החיפושים אחרי קשרים בעיר" (מ"ל גולדשמיט, מכתב 1, עמ' 2).

190. ראה Tiesa, ביטאון המפלגה הקומוניסטית הליטאית, מיום 25.4.1958, וכן פק"ג, עמ' 32. את המגע עם קבוצת פ' מאליונסקאס יצרו שלוש בנות (חיה שמואלוב, חנה וידלווסקי והינדה מארקוביץ), שגשלתו לשם כך העירה, ונסתייעו ע"י פעילה קומוניסטית ותיקה, יאנינה צ'וזינווסקי. שליח אחר של קבוצה זו (מוניק־זלמן הולצברג) מצא את חברו מזמן המחתרת הקומוניסטית בליטא העצמאית — הצעיר רומאס קולווינסקאס מכפר מוראווא שע"י קובנא (וירשוליס, עמ' 58; שטאראס עמ' 83). כפי שנראה להלן — הקשרים עם מרכז המחתרת במוראווא התפתחו מאוד במשך הזמן, והמקום הפך לאחד מבסיסי החוץ החשובים ביותר של ארגון המחתרת בגיטו.

פרק ג: ניצני מחתרת

והנותרים — וביניהם גם שמואלוב — נתפסו ונאסרו¹⁹¹. שמואלוב הוחזק עוד זמן רב במצודה התשיעית, ועונה בעינויים קשים לפני הירצחו. אחד מעצורי המצודה ההיא מספר, שעדיין מצא אותו שם בקיץ 1942. כמראה שלד היה מראהו, וכבר לא הוציאוהו לעבודה, כי לא היה מסוגל עוד לרדת מן המשכב. אך רוחו היתה איתנה ודעתו צלולה. העינויים הקשים לא שברו אותו¹⁹². עוד חבורה של פעילים קומוניסטים ואוהדי המשטר הסובייטי נתגבשה על ידי חיים ילין¹⁹³. היו חברים בה דמיטרי גלפרן, רבקה אוריאל, אוליה מיזל, לאה סניור, איציק יוכניקוב, שאול פינקל, מאיר ילין, שבתאי פליישמאן ועוד. בראשיתה עסקו אנשי חבורה זו באיסוף ידיעות על הנעשה בחזיתות ובזירה הבינלאומית, ודנו עליהם בצוותא לאור העקרונות המארכסיסטיים. מלבד זאת הגישו סעד לותיקי התנועה הקומוניסטית, שבריאותם היתה מעוררת, וטיפלו בילדיהם של קומוניסטים שנעדרו. גם חבורה זו ראתה עד מהרה הכרח לבוא בקשרים עם הקומוניסטים שמחוץ לגיטו. חיים ילין נטל על עצמו משימה

191. ידיעות אלה מתאשרות על ידי המקורות הגרמניים הרשמיים. ב"דו"ח המאורעות" של ראש משטרת הביטחון הנאצית, מיום 28 בינואר 1942, נאמר: "ב־28 בינואר ש"ז עלה [בידי משטרת הביטחון] בקובנא למוטט את הקבוצה הטרוריסטית של פעילים בולשוויסטיים. איינזאץ־קומאנדו 3 קיבל ידיעה, שמנהיג הקבוצה, מאליואוסקאס, שהחיפושים אחריו נמשכו כבר זמן רב, מקיים התייעצות רבת־משתתפים בבית מסוים [בקובנא]. אנשי האינזאץ־קומאנדו הסתערו על הבית, ונכנסו בקרב עם הטרוריסטים, שבסופו טוהר הבית על ידי רימוני יד. מאליואוסקאס, שהתגונן בנשקו עד הרגע האחרון, נורה, וטרוריסט אחר נפצע קשה. בבית נערך חיפוש ונמצאו בו עלונים קומוניסטיים שנדפסו לא מזמן, חומר נפץ, אקדחים ותחמושת, דגלים אדומים עם פטיש ומגל ועוד" (Ereignismeldungen UdSSR etc. דו"ח מס' 168 מיום 13 בפברואר מוסיף: "בקשר לחיסול קבוצת הטרוריסטים, שמנהיגה מאליואוסקאס נורה בקרב ב־28 בינואר 1942, נעצרו עוד 15 איש. יש חשד שהללו סיפקו לטרוריסטים נשק וחומר נפץ. אצל אחד מהם נמצא ארגז ובו 50 רימוני יד וראשי־נפץ (Sprengkapseln). חלק מחומר הנפץ נטלו הטרוריסטים ממחסן, כ־10 ק"מ צפונית־מזרחית מקובנא, שנמצא בו ציוד שהצבא הרוסי השאיר אחריו. במקום זה נתגלו 200 פצצות־מטוסים של 50 ק"ג כ"א, ו־30 רימונים מקאליבר 10.5 ס"מ".

192. זכרונות צבי בראון. קודם שנתפס שמואלוב עוד הספיק להמציא לקבוצתו בגיטו אקדח וכמה כדורים, ולפי הנחיותיו גם אגרו כמה וכמה אמצעי הגנה פרימיטיביים, כמו גרזנים, בנזין וכיוצא בזה (מ"ל גולדשמידט, מכתב 4, עמ' 6, 12). לאחר שנתפס והובא למצודה התשיעית הצליח שמואלוב להגניב מכתב פרידה קצר לאשתו ההרה (חיה שמואלוב), בו כתב בין השאר: "עודני מקווה שניפגש, אך אם לא — זאת אבקשך: שמרי היטב על התינוק, וספרי לו על אביו" (שטאראס עמ' 84, והשווה וירשולים, עמ' 57; "הכיבוש ההיטלריסטי" וכו', עמ' 328). ב־1 ביולי 1958 הוענק לו, לפי צו נשיאות הסובייט העליון של בריה"מ, עיטור מלחמת המולדת, דרגה ראשונה.

193. פק"ג, עמ' 27—28.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

זו. מחתרת קומוניסטית לא מצא בעיר, אך נתקל בקבוצה שהיתה מורכבת מכמה אזרחים סובייטיים, אנשי מפלגה ומנגנון, שבאו בשעתו לליטא כדי להקים כאן את המוסדות הסובייטיים, ולא הספיקו לברוח עם פרוץ המלחמה, וכן משבויי מלחמה אחדים, שנמלטו מן השבי. קבוצה זו כינתה את עצמה בשם "הפארטיזאנים האדומים", והתכוונה לברוח ליערות שבמזרח ליטא. ילין ואנשיו ניסו לגייס גם בגיטו אנשים לקבוצה זו, ואף נמצאו מועמדים. מועד היציאה נקבע ל-17 בנובמבר. אך בינתיים השגיוחו אנשי הקבוצה שמחוץ לגיטו, שהגסטאפו עוקב אחריהם, ועל כן נאלצו להקדים את יציאתם בלי להודיע על כך לאנשים שבגיטו. לאחר זמן נודע, כי הקבוצה נתקלה בדרכה ביחידת משטרה וכל חבריה נפלו בקרב.

קבוצה שלישית של קומוניסטים פעילים נתלכדה מסביב למשה שרמאן, חניכה של תנועת הנוער הקומוניסטית הבלתי-חוקית בליטא של סמטונא¹⁹⁴. השתייכו לה: משה ראפ, דוֹבָה חייט, באשל קרפקו, אלטה בורוכוביץ ועוד, ותמכו בה אנשים מחוגי האינטליגנציה, כגון: המורה למוסיקה והבמאי הקובנאי הידוע, יעקב גלאזר, והירש גוטמאן. אנשי קבוצה זו גיהלו תעמולה נמרצת בין תושבי הגיטו, שלא ימסרו לגרמנים את הכסף, הזהב וחפצי הערך. יש אומרים, שהללו מצאו אוזן קשבת בייחוד בקרב הספרנים, המבריחים ויסודות "העולם התחתון" שבגיטו, שלאחר זמן נעזר בהם "הארגון האנטי-פאשיסטי" ברכישת נשק. קבוצת שרמאן ארגנה גם תא של "נוער קומוניסטי", ובראשו עמדו מוֹניק הולצברג, משה רובינסון, אליהו פינקו ואליעזר זילבר. כבר בתקופה זו היה לה מקלט-ראדיו פרימיטיבי¹⁹⁵.

כאמור, עיקר מאמצייהם של הקומוניסטים היו מכוונים לקשור קשרים עם מחתרת ליטאית, לאמור: לא לקבל את דין הבידוד והפירוד שנכפו על-ידי הנאצים, אלא להמשיך את הפעולות הקומוניסטיות ברוח ה"סולידאריות בין העמים" ולפי העקרון ה"טריטוריאלי", ולא ליצור שני שטחי פעולה נפרדים — גיטו לחוד ועיר לחוד. אולם כפי שראינו, נכשלו הנסיונות לקשור קשר עם מחתרת בעיר בתקופה הראשונה.

"הארגון האנטי-פאשיסטי"

הקומוניסטים התאוששו מהר מסיוט־ה־אקציות, וניגשו בתקופה מוקדמת מאוד לגיבוש דפוסי מחתרת תקינים ולבירור תפקידיה ומטרותיה של מחתרת זו. את התאוששותם המהירה של הקומוניסטים יש לזקוף כנראה בעיקר לזכות המסורת של פעולה מחתרתית, שהיתה מושרשת מאוד בתנועה הקומוניסטית.

194. אנטאנאס סמטונא, הנשיא האחרון של ליטא לפני בוא הסובייטים.

195. לפי מקורות שונים — האחראי להפצת הידיעות ובמיוחד חדשות מהחזית היה משה רובינסון (עדויות ג' שפר, עמ' 6, מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 6, ל' אקרמן-בהט, תקליט 1).

פרק ג: ניצני מחתרת

מאז ומתמיד היתה המחתרת "הטבע השני" של כל עסקן קומוניסטי, ושנה אחת של שלטון לא היה בה כדי לעקור או להשכיח הרגלי מסורת זו. עם זאת יש לציין, כי בין פעילי הקומוניסטים בגיטו לא היה איש מחברי הצמרת הקומוניסטית בליטא, אף שאחוז היהודים במנגנון השלטון הסובייטי בליטא היה ניכר למדי, אם כי לא כל כך גבוה, כפי שתיארה זאת התעמולה הנאצית והליטאית-הלאומנית. במרכז הפעולה של חוגים אלה התייצבו אנשים צעירים, שאמנם השתייכו בשנים 1940–1941 למפלגה הקומוניסטית, אך תפסו עמדות במנגנון המשקי של המדינה ולא במנגנון המפלגתי.

בחדשים הראשונים שלאחר "האקציה הגדולה" השתדלו הקבוצות השונות לבוא במגע זו עם זו, ודבר זה הביא לאיחודן בארגון מחתרת אחד. אסיפת האיחוד התקיימה בליל ה-31 בדצמבר 1941.¹⁹⁶ ננקטו אמצעי זהירות חמורים. מקום המפגש נקבע בחדרו של אחד הפעילים, בצריף קטן שבירכתי חצר, שהיתה אותו זמן מכוסה בשכבת שלג עבה. ליד פתח החצר עמדו שני אנשים, שתפקידם היה לקבל את הבאים לפי סימן שנקבע מראש ולהראותם את הדרך למקום המפגש. אנשי המחתרת התכנסו אחד-אחד, בהפרשי זמן קטנים, ומילאו את החדר הקטן עד אפס מקום. אחד מיוזמי הפגישה איחר במקצת. היה זה חיים ילין, שחזר זה עתה מן העיר, לאחר שעשה בה ימים אחדים. שערותיו היו צבועות בצבע בלונדיני, שפמו מגודל ומזדקר אל-על — "ליטאי מבטן ומלידה". לא ידוע לנו מה היה מספר המש-תתפים באסיפה זו, וכן אם היו אלה כל חברי קבוצות המחתרת הקומוניסטית של אותה שעה, או רק מקצתם — רק הפעילים שבהם. בסוף הדיון החליטו הנאספים לאחד את קבוצות המתתרת ולהקים ארגון אנטי-פאשיסטי אחד. לא דובר באסיפת-יסוד זו על חידוש הפעילות המפלגתית בכל צורותיה. הסיבה העיקרית היתה, כנראה, שיוזמי האיחוד שלא השתייכו לצמרת המפלגתית, לא ראו את עצמם מוסמכים לצעד ארגוני מעין זה. הציפי שהארגון ייקרא "איגוד פעילים" ("אקטיוויסטן-פארבאנד"). שם זה לא נתקבל לא בשורות הארגון ולא מחוצה לו. כינו אותו בדרך-כלל "הארגון" סתם ("די ארגאניזאציע"), או דרך היתול — "השפם" ("די וואנסע"), רמז לשפמו של סטאלין.¹⁹⁷

מטרות הארגון הוגדרו באותו מעמד על-ידי חיים ילין באופן כללי, לאמור: "אין אנו מפקירים את הגיטו, אך מטרתנו הראשית היא — מאבק גלוי בתוך שורות הפארטיזאנים"¹⁹⁸. הוחלט לגשת לעיבוד "מצע המאבק" ("קאמפס-

196. פ'ק"ג, עמ' 33.

197. לפי עדות ש' בן-מנחם (דייץ) נקרא הארגון בשם "אנטיפא" (= "אנטיפאשיס-טישע ארגאניזאציע").

198. ניסוח זה בא בפ'ק"ג, עמ' 35. קשה לדעת, אם הניסוח אותנטי לגמרי. השם

חלק ראשון: בלהות ותהייה

פראגראם") ותקנון של הארגון ולפתוח בחיפוש קשר עם המהתרת הליטאית. בראש הארגון הועמד ועד, שבתחילה מנה תמישה, ולאחר־מכן — שבעה אנשים¹⁹⁹.

פעולת הוועד הקיפה ברבות הימים כמה תחומים, וכל חבר־וועד נטל על עצמו אחד מהם. חיים ילין נבחר כמזכיר הוועד וכממונה על הכשרת הפעילים ועל הטיפול בבעיות מיוחדות. פסח גורדון (שטיין) ומשה שרמאן מונו כאחראים לתחום הצבאי הטכני. על דמיטרי גלפרן הוטל לדאוג להסברה ולקשרי חוץ. מרה לאן היתה אחראית לצד הארגוני, ואילו אלטה בורוכוביץ־טפּר עסקה בבעיות הכלכליות והסוציאליות של הארגון. הארגון כולו חולק לשתי חטיבות: החטיבה הקרבית והחטיבה המסייעת. לחטיבה הקרבית השתייכו רק חברים בעלי כושר קרבי; כל השאר נכללו בחטיבה המסייעת. פעולת הארגון כולו התנהלה בקונספיראציה תמורה. אנשי הארגון חולקו לתאים, ואנשי תא אחד לא ידעו על הנעשה בשאר התאים. בחטיבה הקרבית השתייכו לכל תא 3—4 אנשים, ובחטיבה המסייעת — 5—8 אנשים. בחטיבה הקרבית היו כל שבעה תאים "מחלקה", וראשי התאים היו כפופים אך ורק לראש המחלקה. ראשי המחלקות קיבלו, כנראה, את ההוראות במישרין מן הוועד, או מן הממונה על התחום הצבאי הטכני²⁰⁰. הפעולה בארגון הועמדה על מחזוריות שבועית (השמירה על כלל זה היתה, כמובן, תלויה בתנאים האובייקטיביים בגיטו). ביום ה' בשבוע היה הוועד קובע בישיבתו את תוכנית הפעולה השבועית. התוכנית נמסרה יחד עם הסברים מתאימים לראשי המחלקות וכן לראשי החטיבה המסייעת. בשבת נתקיימו התייעצויות של ראשי התאים, ובמוצאי־שבת ובימי א' חולקו התפקידים בתאים. הפעולות

"פארטיזאן" היה שגור בפי אנשי הגיטו דווקא לגנאי, וכוננו בו הליטאים הלאומנים. אמנם הוזכר השם "פארטיזאנים" בהקשר אחר לגבי הקבוצה שניסתה לארגן מלחמה זעירה בכובש, ושחיים ילין עמד אתה בקשר (ראה למעלה). אך הם כונו "פארטיזאנים אדומים". ייתכן מאוד שגם במעמד זה של אסיפת־היסוד של הארגון הקומוניסטי הלוחם לא בוטא השם "פארטיזאנים" אלא יחד עם התיבה "אדומים".

199. ב פ ק "ג, עמ' 37, מובא צילום של אנשי הוועד ובו נראים: חיים ילין, משה שרמאן, דימה גלפרן, פסח גורדון־שטיין ומרה לאן. בכתובת שמתחת לצילום נאמר, כי הוא נעשה בגיטו בקיץ 1942 (על חזה המצולמים בולט המגן־דוד הצהוב), וכי חסרה בו אלטה בורוכוביץ־טפּר, שאף היא היתה חברה בוועד (ראה גם "הכיבוש ההיסטורי" וכו', עמ' 286—287).

200. ב פ ק "ג (עמ' 36, הערה) נאמר בקשר עם הקמת ועד הארגון, כי לאחר שהוקם הקשר עם הוועד העירוני המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית, פעל הוועד של הארגון הלוחם בגיטו תחת הנהגתו הישירה של הלה. ואולם אין הערה זו נראית מדויקת, גם לאור מה שנאמר בספרם על התפתחות היחסים בין הארגון בגיטו למחתרת הקומוניסטית בעיר, ועוד יסופר על כך להלן.

פרק ג: ניצני מחתרת

בוצעו בדרך כלל ללא דחיות בראשית השבוע, ועל התוצאות דיווחו מיד
בצינורות החשאיים לוועד²⁰¹.

נשתמרו כמה קטעים מ"מצע המאבק" של הארגון, וראוי להביאם במלואם²⁰²:
... מאחר שאנו חיים באיזור הגבול, חזינו ראשונים מבשרנו את
פלישת האויב. הגרמנים התנפלו על ברית-המועצות, וכבר בשבוע
הראשון כבשו את ליטא. סערת אימים עברה את הארץ. בדרכים,
בערים ובכפרים הומת כל מי שהיה חשוד באהדה לשלטון הסובייטי.
נרצחו רבבות יהודים שנתפסו בדרכי מנוסתם למרכזי ברית-המועצות.
מאות ואלפי יהודים נכלאו במצודות קובנא, בבתי-כנסת ובבתי-כלא
של ערים ועיירות, ומשם הובלו לטבח. חיים, פצועים ומתים הושלכו
לתוך הבורות שהוכנו מראש. שרידי יהודי ליטא נכלאו במחנות ריכוז
ובגיטאות...

יחד עם כל העמים הסובייטים התלקח באיש-העם היהודי להט
המאבק ברוצחי נשים וילדים. בגיטו נוצר קרקע לארגונם של ההמונים
היהודים למאבק בכובש בעורף. דרושה היתה רק מסגרת ארגונית,
שתכשירם ותובילם למאבק פתוח באויב...

לארגן את כוח המרי, לגייס את המוכנים למאבק ולהתייצב בהקדם
האפשרי לשירותה של התנועה הפארטיזאנית הכללית – זו מטרתו
הראשית של הארגון האנטי-פאשיסטי והפארטיזאני בגיטו קובנא...
ההכשרה הצבאית ניתנת לחברים בדרך שיחות והוראות מעשיות
בתחומים אלה: משמעת צבאית, חיי מחנה, חי-יער, חפירת מחפורות,
שיטות לחימה (התקפה, הגנה), מבנה החיילות, ידיעת הרובה, האקדה,
רימון-היד, המקלע, לחימה נגד מיני נשק שונים (מקלעים, טאנקים,
תותחים), הצתות, קשר, איתות בשיטת מורס, סיור, טופוגראפיה
(סימנים ותרשימים) וקורס צבאי סאניטארי.

כבר בימים הראשונים נתעוררה בעיית המחבואים. החברים נאלצו
אז להיחבא מסיבות פוליטיות. עם התקדמות פעילותנו מתרבים והול-
כים המסמכים, התעודות, המכשירים וכלי-המאבק השונים, שיש צורך
להסתירם. ההכנות למאבק אין פירושו הכנת הלוחם בלבד. יש גם
להכין את האמצעים שיאפשרו את המאבק. הדברים נאספים ונשמרים

201. שם, עמ' 38. באותו ספר נמצא אף תיאור מפורט של סדר אסיפת-תא: (1) דו"ח
שבועי על המצב בזירה המדינית ובחזיתות, (2) קריאת מאמר שבועי של הוועד
ושיחה עליו, (3) הוראות צבאיות-טכניות, (4) פעילות חבלה (דו"ח על הפעולות
שנעשו והטלת תפקידים חדשים על חברי התא), (5) סידור העניינים הקשורים
בנייס אמצעים לצורכי הארגון וכד' (ראה גם מ"ל גולדשמידט, מכתב 5, עמ' 2).
202. פ"ק ג, עמ' 25. לדברי הספר הזה (עמ' 8) נשתמר טופס אחד של ה"מצע"
במוזיאון התנועה הפארטיזאנית הליטאית שבווילנא (המדור היהודי של מוזיאון
זה פורק ב-1948 ושוקם מחדש ב-1961).

חלק ראשון: בלהות ותהייה

במחבואים — "מלינות". כל חבר, ולפחות כל תא, מחויב להכין לו מחבואים לחפצים ולחומר. מחבואים המיועדים לכמויות גדולות יותר של חפצים וכן לאנשים, הם בעלי אופי קיבוצי, והם נעשים ונבנים לפי תוכנית כללית. מחבואי האנשים מיועדים: (1) לחברים הנרדפים מסיבה כלשהי, (2) להיחבא בהם מפני הגרמנים בזמן מצוד לעבודה, (3) למפגשים חשאיים ולעבודות סודיות, (4) למקום כינוס בזמן אזעקות.

כדי לבצע בהצלחה את עבודת־הבנייה, שומה על החברים להמציא חומרי בניין, כגון: בולי־עץ, קרשים, מסמרים, מלט, לבינים ומכשירים; לדאוג להספקתם של חפצים, שצריך שיימצאו בכל מחבוא, כגון: חביות למים, פנסים, נרות, גפרורים, מעדרים, מוטות ברזל, גרזנים, פטישים, מספריים לפח, חבלים, כמות מינימאלית של מצרכי מזון (צנימים), כמות נקובה של אטריות חמות [= נשק חם] ופתיתים קרים [= נשק קר] — לפי גודל המחבוא ומספר האנשים.

אם ברצוננו לצאת למלחמה באויב, אל לנו לשכוח, שככל שיגדל המחנה שילך בעקבות פעילינו המאומנים והמבוגרים מבחינה פוליטית, כן ירבו ההישגים ויגברו סיכויינו להצלחה. בתנאים קשים אלה, שבהם אנו נאלצים לחיות וללחום, אי אפשר להפוך את תנועתנו לארגון המונים, אבל ממה שנאמר למעלה, נובע תפקיד חשוב בשבילנו: בלי להכניס את ההמונים הרחבים בשורותינו, יש להכניס מבחינה פסיכולוגית ולחנכם שיתיצבו שכם אחד עמנו במאבק עם הכובש...

והרי ההצהרה שהיה חותם עליה כל מי שנתקבל לארגון:

מתוך הכרה שהמאבק בפאשיזם על כל צורותיו הוא חובה קדושה, הריני מביע את רצוני להצטרף כלוחם פעיל לשורות הפארטיזאנים האדומים. הריני מבטיח להילחם ללא ליאות בפולשים הפאשיסטים, להטריד את מנוחתם, לשבש את עורקי תחבורתם, להצית ולפוצץ גשרים, להרוס מסילות ברזל, לארגן מעשי־חבלה בכל הזדמנות ובכל התנאים ולסייע בביצועם. הנני מבטיח להילחם בלי לחוס על בריאותי, ואם יהיה צורך — גם למסור את נפשי, עד שחרורה הסופי של מולדתי מעול הכובש. מבטיח אני להיות לוחם נאמן וממושמע, לקיים את פקודות מפקדיי בדייקנות, באומץ־לב וללא היסוסים, לשמור שמירה קפדנית על הסודות שייודעו לי ועל כל מה שיימסר לי במהלך העבודה, ולדאוג שלא לעבור על כללי החשאיות. יודע אני, כי על הפרת המשמעת ועל גילוי סודות, נחשבים פארטיזאנים כבוגדים ודינם דין־מוות²⁰³.

203. שם, עמ' 39—40.

פרק ג: ניצני מחתרת

אין אנו יודעים מתי ועל-ידי מי נוסח "מצע המאבק" הזה. ניסוח הדברים בקטעים שהבאנו למעלה (כגון התיאור המדוקדק של האימונים הצבאיים, ההוראות המפורטות לבניית מחבואים קרקעיים וכיו"ב) מעורר ספק, אם אמנם נכתב המצע, בצורה זו שלפנינו, כבר בתקופה כה מוקדמת בתולדות מחתרת גיטו קובנא, היינו — בראשית 1942. קטעים אלה יכלו להיכתב רק על סמך ניסיון שהצטבר, כלומר — לא לפני המחצית השנייה של 1942. אך יש יסוד להניח, כי גיבושה הממשי של מערכת הפעולה המחתרית בארגון זה קדם לניסוחו המילולי של "מצע המאבק", ושכבר בחודשים הראשונים של 1942 נסתמנו בה קווים ברורים ברב או במעט בתחומים האלה²⁰⁴: (1) קליטת חדשות-חוץ והפצתן, בתוספת הסברה מכוונת, בקרב חברי הארגון ואוהדיו, (2) הסברה פוליטית ורעיונית יסודית יותר וכינוס ספרים לצורך זה במקומות-סתר, (3) צבירת נשק קל וחומרי נפץ והצתה פרימיטיביים, (4) חבלה מודרכת במיתקני הצבא הגרמני, (5) המשך החיפוש שים אחרי קשר עם מחתרת קומוניסטית בעיר, (6) הסדרת היחסים בין צמרת הארגון למוסדות הגיטו.

(1) צעד מכריע נעשה בפברואר 1942 עם התקנתו של מקלט-ראדיו בעל חמש נורות במחבוא תת-קרקעי (ברחוב וויז' 18). לשם ביטחון חובר המקלט לזרם החשמלי שמחוץ לגיטו, וגם זו הייתה פעולה מסוכנת מאוד. שמיעת החדשות נעשתה בתורנות. פיקח על הפעולה, כנראה, משה רובינזון, שעלה בידי הארגון לקבל בשבילו פטור מ"חובת העבודה". האוינו בעיקר לראדיו מוסקווא, והחדשות שנקלטו הועברו יום-יום לוועד הארגון, והוא העתיק אותן והפיצן בתאים ב"ידיעות היום" ובביוולטין שבועי²⁰⁵.

(2) בזמן "אקציית הספרים" בגיטו בפברואר 1942 ניתנה הוראה לחברי הארגון לחבל בביצוע הגזירה, לא למסור את ספריהם אלא להחביאם. יתירה מזו: חברי הארגון שהועסקו על-ידי הגרמנים בעיר בהחרמות הספריות הציבוריות, הבריחו לגיטו ספרים רבים, ובעיקר ספרות פוליטית — מארק-סיסטית. הספרים שניצלו בדרכים אלה כונסו לאחר-מכן במקום אחד, וכך קמה ספרייה לשימושם של כל חברי הארגון. בתאים אורגן גם לימוד שיטתי של תולדות המפלגה הקומוניסטית.

(3) ידוע על מיבצעים רבים של הארגון לרכישת נשק, אלא שאין בידינו תאריכים מדויקים. יש להניח, כי רובם — ובעיקר המיבצעים לרכישת נשק "כבד", כגון רובים, מקלעים וכיו"ב — נעשו ב-1943. נראה שבשנת 1942 עסק הארגון בעיקר בריכוז חומרי נפץ והצתה (בקבוקי מולוטוב), חומרי עזרה ראשונה, מכשירים טופוגרפיים וכד'.

204. עדות מ' פוגאצקי-שמאלי, עמ' 3—10 (תקליט 2—3); י"ל ה"ג, 20, עמ' 90; עדות א' סניאון (סניור), עמ' 2; מ"ל גולדשמידט, מכתב 2.

205. פ"ק"ג, עמ' 51.

חלק ראשון: בלחות ותהייה

(4) פעולות החבלה נמנו עם הישגיו הממשיים העיקריים של הארגון בתקופה זו. את הדיווח על פעולות החבלה שבוצעו ע"י חברי הארגון ריכז בתקופה זו חיים דוד ראטנר. והרי קטעים מרשימותיו לשנת 1942²⁰⁵ א:

III [חודש מארס]. החבר "פוק" [הכוונה למשה זימלֶוויץ], העובד בטעינת תבואה, תוחב לכל שק מלוא האת שלג. כמות גדולה של תבואה נרקבה מזה. IV [אפריל]. 200 ליטר בנזין הם המכסה שמקבל [משרד] הגנרל־קומיסאריאט לשבוע. כמות כזו של בנזין שפכו חברינו לצינורות הביוב במקום העבודה שלהם ב־קל. [קריגס־לאזארט — בית־חולים צבאי גרמני]. V [מאי]. התרופות חשיבותן מיוחדת בזמן המלחמה. בשעת פריקת מטען של אלפי צלוחיות של תרופות, תפס הח' ש' [מוטל שטיין] את הארגז באופן כזה, שהנהג הליטאי שהחזיק בקצהו השני נאלץ להפילו ארצה. VI [יוני]. משהגיע משלוח של מסכות־גאז שהיה מיועד לחזית, סילקו חברינו את הפילטרים משש־מאות מהן. VII [יולי]. הח' מ' [משה מילנר] המועסק במוסד בקובנא, שפך למצברים 80% חומצה ו־20% מים — להפך מן הדרוש. התוצאה כפולה: ראשית, מתבזבזת החומצה היקרה, ושנית, נאכלים לוחות המצברים. בדרך זו כבר קלקל 98 יחידות. VIII [אוגוסט]. הסנדלר א' [חיים ארון] ופלוגת־העבודה שלו, העובדים בסדנות הגיטו, גירדו עד דק את הסוליות הפנימיות בכמות גדולה של מגפיים. כעבור זמן קצר הוחזרו כאלף זוגות מגפיים כבלתי־כשרים לשימוש.

בחבלה שיטתית עסקו חברי הארגון שעבדו בתחנת הרכבת ובסדנותיה. הם היו מחליפים את פתקי־היעד ורשימות התיקונים הדרושים שעל הקרונות, מסלקים ברגים בקטרים ומעתיקים ממקומם את מכשירי האיתות. פעולות אלה גרמו לאי־סדר בעבודת התחנה ולקטטות בין פקידי התחנה הבכירים, ולא פעם — אף להתנגשויות בין רכבות²⁰⁶.

לפי כמה מקורות, עוד בפברואר 1942 הוצתו ונשרפו כמה מנסרות גדולות על שפת הוויליה ברחוב יונאבוס, בהשתתפותו הפעילה של חבר "הארגון האנטי־פאשיסטי" בגיטו — לייב סגלוב²⁰⁷.

(5) בתקופה הנדונה חידשו חברי הארגון את חיפושיהם אחרי קשרים עם מחתרת אנטי־פאשיסטית בעיר. בעבודה זו התמחו כמה חברים שהיו להם

205. א. פק"ג, עמ' 42—43.

206. עדות א' סניאון (סניור), עמ' 2; השווה פק"ג, עמ' 44; "הכיבוש ההיסטי־לריסטי" וכו', עמ' 285; וירשולים, עמ' 60—61, 148.

207. מ"ל גולדשמידט, מכתב 5, עמ' 1; פק"ג, עמ' 41. ראה גם הדו"ח של שטאלקר מיום 15.10.41: "במקומות מסוימים, בייחוד בקובנא, הזדיינו היהודים ואסרו מלחמת גרילה אקטיבית וגרמו לשריפות רבות" (L-180, משפטים, כרך 4, עמ' 161. ראה גם וירשולים, עמ' 43, 61).

פרק ג: ניצני מחתרת

התכונות הדרושות: מראה "ארי", מבטא ליטאי נכון, זריזות וקור רות. ברם, על אף זריזותם ומסירות נפשם של הקשרים, לא האירה להם ההצלחה פנים, אלא באורח חלקי בלבד. במשימה העיקרית — גילוי מחתרת אנטי-פאשיסטית ליטאית — העלו חרס בידיהם במשך כל התקופה הנדונה בשער זה, כלומר — עד אביב 1943. מה שהצליחו הקשרים לעשות, לא היה זה אלא חידוש יחסי ידידות ישנים, וכן קשירת קשרים חדשים עם ליטאים יחידים, פועלים ואנשי אינטליגנציה, שמוכנים היו לתת יד לפעולה אנטי-פאשיסטית המודרכת מן הגיטו. עזרה ממשית במיוחד קיבל הארגון מד"ר קוטורגיינה, שחיים ילין היה קשור עמה. היא ארגנה מקומות מחבוא אחדים בעיר, הפיצה ספרות אנטי-פאשיסטית, שסופקה בידי ילין, ובתקופה מאוחרת יותר עזרה גם ברכישת נשק. והרי קטע אופייני משיחה שהתנהלה בין אשה זו לחיים ילין:

...נטעתם בי כל כך הרבה אומץ, רעננתם אותי, עודדתם אותי. אני מרגישה הרבה יותר חזקה כשאנו ביחד, ואיני רוצה שתלך, אף שאנו מסכנים שנינו את נפשותינו ואת משפחותינו... יום-יום אני מסתכלת ביהודים המובלים תחת חלונני לעבודת-הכפייה. יום-יום רושמת אני ביומני מה קורה ליהודים... שבוע-שבוע באים אליי ועורכים אצלי חיפושים. אני מסתירה את כתבי-היד שלי. אני רושמת בהם הכל... מוות, פחד, רציחות ביום ובלילה — ואף-על-פי-כן אתם מתהלכים, אתם חיים ומחזיקים מעמד. כיצד עומדים אתם בכל זאת? ... — כיצד עומדים אנו בכל זאת? — משיב לה ילין — ברבות הימים, בפרספקטיבה היסטורית תסתבר לכול משמעותו של האופטימיזם שלנו...²⁰⁸

(6) היחסים בין אנשי הארגון ובין מוסדות הגיטו התפתחו מלכתחילה על בסיס של התפשרות — מעין "הכרה דה-פאקטו" הודית. בחודשים הראשונים שלאחר פרוץ המלחמה עזרו מוסדות הגיטו ומשטרת הגיטו לפעילים הקומרוניסטים להסתתר, ולא עשו שום דבר שעשוי היה לגרום לגילויים²⁰⁹. ייתכן שהמניע ליחס כזה מצד שלטונות הגיטו, היה גם תועלת: הם לא רצו כלל, שיעלה על דעתם של הגרמנים, כי בגיטו נמצאים קומוניסטים. בהמשך הזמן נודע למוסדות הגיטו גם על קיומו של "הארגון האנטי-פאשיסטי", אך לא ידוע אם ומתי נודעו להם פרטים על ממדי פעולתו. לעומת זאת יש ידיעות על מגע אישי בין אנשי ועד הארגון ובין קציני משטרה בכירים ואנשי ה-אלטסטנראט בחודשים הראשונים של 1942²¹⁰.

עמדת "הארגון האנטי-פאשיסטי" כלפי ראשי הגיטו היה, כדברי אנשיו²¹¹:

208. פ'ק"ג, עמ' 68—69. עוד קטעים מיומנה של ד"ר קוטורגיינה, המתארים סבלות יהודי קובנא, ראה "הכיבוש ההיסטוריוסטי" וכו', עמ' 93.

209. מ"ל גולדשמידט, מכתב 1, עמ' 3.

210. עדות א' סגל. 211. פ'ק"ג, עמ' 57—58.

חלק ראשון: בלהות ותהייה

(א) שלילה עקרונית של היודנראט כ"משרתו של הכובש וכמקיים את פקודותיו"; (ב) ביקורת חריפה על אותם אנשי ה"אלטסטנראט ומוסדותיו, שניצלו את מעמדם לחיסון עצמם ומשפחותיהם מפני גירושם וראקציות, וחיו חיי מותרות והוללות; (ג) הצבעה על כמה מאנשי ה"אלטסטנראט, ובתוכם ד"ר אָלְקֶס, כעל יוצאים מן הכלל, שהוכיחו את יושרם ואומץ לבם במילוי תפקידם כראשי הגיטו; (ד) החדרת אנשי הארגון למוסדות הגיטו, שישרתו שם את צורכי הארגון.

אשר לשלילה העקרונית של מדיניות ה"אלטסטנראט, אין לנו ידיעות, שניתן לה ביטוי ממשי בתקופה הנדונה. הקומוניסטים קיבלו את מרות ה"אלטסטנראט, רק דאגו לכך, שמוסדות הגיטו יסייעו להם בפעולתם, ולפחות לא יפריעו. היחס ל"קארייריסטים" ולנבלים מבין אנשי ה"אלטסטנראט לא נמצא לו ביטוי מעשי, אף לא בתקופה המאוחרת יותר, כשהארגון הפארטיזאני היה בעל משקל בגיטו. לעומת זאת קיימו הקומוניסטים במרץ את ההחלטה בדבר החדרת אנשיהם למוסדות הגיטו. אנשי הארגון קיבלו משרות במשטרת הגיטו, ב"לשכת העבודה" ובשאר מוסדות. בעלי המשרות האלה דאגו לכך, שהיוצאים לעיר בתפקידים מיוחדים יוכלו לעזוב את הגיטו ולחזור אליו ללא תקלות; שחברי הארגון יופנו למקומו עבודה הרצויים לארגון; שפעילי הארגון יוכלו לנוע בגיטו אף בשעות העוצר, וכד'. אך גם הם דאגו, שאנשי הארגון לא ייכללו ברשימות המיועדים לגירוש. הם הזהירו את אנשיהם מפני אסונות וגזירות הממששים ובאים, וסידרו להם מקומות עבודה נוחים, גם מבחינת האפשרויות לסחור עם הליטאים. גם הם ניצלו את מעמדם, כדי להפוך את אנשי ארגונם למעין שכבת מיוחסים. מצד זה אין הבדל כלשהו בין "הארגון האנטי-פאשיסטי" ובין ארגוני מחתרת אחרים, שאנשיהם עבדו במוסדות הגיטו.

סקירתנו על ההתפתחות שחלה בארגוני המחתרת השונים בגיטו ב־1942, ניתן לסכמה כך: ברוב רובם של הארגונים והקבוצות — אולי להוציא את הקומוניסטים וקבוצת קאמבר — נתנו דעתם במשך שנה זו בעיקר על ליכוד פנימי ועל פעילות תרבותית-חינוכית, וכן על מאמצים מאורגנים של הצלה. אם הועלה בחוג כלשהו רעיון ההתנגדות, נתלוו לו ויכוחים מצפוניים מרים, שנבעו מן החרדה לגורל הגיטו, או נתפסו לו יחידים בלבד. רק אחרי ביקורה של אירנה, ובעיקר בחודשים האחרונים של 1942 והראשונים של 1943, מורגשת תסיסה כמעט בכל הארגונים. גוברת והולכת ההתעניינות בבעיות ההתגוננות, וכן ההכרה, שזו הדרך הנכונה ביותר בתנאים הנתונים. כתוצאה מתסיסה זו, וכן בהשפעת המאורעות שבאו לעולם באותו זמן, הושג איחוד-פעולה של כל פלגי המחתרת, וניגשו להקים כוח לוחם משותף בגיטו.